

TÓTH IVÁN

BIZÁNC BUKÁSÁNAK „RELATÍV” TÖRTÉNELEMFILÓZÓFIAI ÉRTELMEZÉSE

Megjegyzések az imbrozi Kritobulos történelemszemléletéhez*

Konstantinápoly török bevétele egy lassan haldokló birodalom történetének utolsó felvonása volt. A kortárs bizánciak többsége az isteni gondviseléssel magyarázta a török hódítást. Voltak azonban néhányan, akik szakítottak a keresztény értelmezéssel, és más magyarázatot kerestek Bizánc bukására. Közéjük tartozott a *Halósis* egyik történetírója, az imbrozi Kritobulos. A tanulmány az ő történelemszemléletét vizsgálja. A korábbi elképzeléssel szemben, mely szerint Kritobulos művében a történelem menetét a kiszámíthatatlan τύχη irányítja, azt állítjuk, hogy a hellenisztikus fogalom csak az egyik – és nem is a legfontosabb – volt azon eszmék közül, amelyeket Kritobulos felhasznált a múlt értelmezésénél.

Kulcsszavak: Konstantinápoly eleste, történelemfilozófia, τύχη, Hérodotos, *translatio imperii*

A késő bizánci kor történelemfilozófiáját elemző tanulmányának utolsó lapjain C. J. G. Turner azt a következtetést vonja le, hogy a Bizánc hanyatlását és bukását értelmező korabeli gondolkodók három egymástól jól elkülöníthető – de át is járható – csoportba oszthatók a *Halósis*t és az ahhoz vezető folyamatot magyarázó nézőpontjaik alapján.¹ Az első csoport tagjai azok, a történelemhez hagyományos, vagyis „*monasztikus*”² nézőpontból közelítő szerzők, akik szerint – Turner kifejezésével élve – a történelem gyeplőjét a büntető és jutalmazó isten tartja a kezében. E felfogást követve értelmezte Konstantinápoly török bevételét a *Halósis* két történetírója, Sphrantzés³ és Dukas és a korszak jelentős teológusa, Gennadios Scholarios. A második csoport szerzői, az úgynevezett középutasok,⁴ II. Manuél császár és – az ebbe a csoportba is beosztott – Gennadios a gyeplőt ugyan nem vették ki isten kezéből, és továbbra is hangoztatták a gondviselés szerepét a történelemben, de Krisztus tanításai nyomán arra hívták fel a figyelmet, hogy az igaz jámborsággal szükségszerűen együtt jár a szenvedés és a hanyat-

* A tanulmány az NKFIH NN 124539 sz. „Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl” pályázat, valamint a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ C. J. G. Turner: Pages from Late Byzantine Philosophy of History. BZ 57 (1964) 346–373, különösen: 372–373.

² Turner (i. m. [1. jegyz.] 356, 363, 364, 372) többször használja e kifejezést, egy alkalommal kiegészítve azt a „*naív*” jelzővel.

³ Turner (i. m. [1. jegyz.] 352–356) a Sphrantzésnek tulajdonított ún. *Chronicon minust* és annak bővített, de már nem az ő tollából származó változatát, a *Chronicon maiust* is e csoportba sorolja.

⁴ Vö. J. N. Ljubarskij: New Trends in the Study of Byzantine Historiography. DOP 47 (1993) 131–138, különösen: 134.

lás. A harmadik csoport tagjai azonban teljesen szakítottak a keresztény értelmezéssel, s az isteni gondviselést egy nyíltan relativista történelemfilozófiával („*a frankly relativistic philosophy of history*”)⁵ helyettesítették. E szakadár relativisták⁶ a filozófus Pléthon és a *Halósis* másik két történetírója, Laonikos Chalkokondylés és az imbrosi Kritobulos voltak.⁷ A jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy *pontosan* miben állt e viszonylagos történelemfilozófia Kritobulos esetében.

Téziseinek megfogalmazása előtt Turner külön-külön alapos vizsgálat alá veszi azokat a szöveghelyeket, amelyek a fent említett szerzők történelemfelfogásáról vallanak. Kritobulos művével is ezt teszi,⁸ s az elemzés során arra a megállapításra jut, hogy történelemfilozófiájának központi eleme – hasonlóan a többi, relativista nézőpontból szemlélődő bizáncihoz⁹ – a szeszélyes és megbízhatatlan τύχη,¹⁰ amely a bizánci történetíró számára „*egy ijesztően személytelen idea cél, ok és gondviselés nélkül.*”¹¹ Turner úgy látja, Kritobulos politikai és gazdasági céljainak jobban megfelelt ez a történelem-konceptió, mivel „*a politikai individualistákat jobban vonzotta a hellenisztikus τύχη, mint a hagyományos hit az isteni gondviselésben.*”¹² Hogy Kritobulos Turner szerint e felfogásával mennyire eltávolodott a hagyományos keresztény szemlélettől, azt a leírást záró, kissé szarkasztikus megjegyzés jelzi: „*Ha figyelembe vesszük, hogy történelemértelmezése milyen távol áll az isteni gondviselés keresztény doktrínájától, és ehhez még hoz-*

⁵ A relativista jelző Turnernél, ha jól értjük, tulajdonképp a keresztény, eszkatológikus történelem-szemlélettől eltérő, az ókori hagyományhoz, elsősorban a τύχη koncepciójához visszanyúló történelemértelmezésekre vonatkozik. Turner (i. m. [1. jegyz.] 351, 26. jegyz.) a jelzőt Ihor Ševčenko-tól kölcsönzi. Ševčenko azonban azoknak a szerzőknek a történelemfelfogását illeti ezzel a jelzővel, akiknek az írásaiban a ciklikus történelemszemlélet, illetve a *translatio imperii* eszméje fedezhető fel; vö. *I. Ševčenko: The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals*. DOP 15 (1961) 167–186, különösen: 184.

⁶ Ljubarskij (i. m. [4. jegyz.] 134) „*radikálisoknak*” nevezi őket.

⁷ Turner (i. m. [1. jegyz.] 373, ill. 351 skk.) szerint félig-meddig II. Mánuel császár is ide sorolható. A bizánci gondolkodás történetében ugyanis talán ő tett kísérletet először egy tisztán relativista történelem-filozófiára, ám e filozófia inkohérens és kidolgozatlan maradt.

⁸ Turner: i. m. (1. jegyz.) 361–363. Turner kiváló tanulmánya óta, tudásunk szerint, nem készült olyan írás, amely behatóan foglalkozott volna Kritobulos történelemszemléletével. Vö. *Ljubarskij*: i. m. (4. jegyz.) 134.

⁹ Vö. Turner: i. m. (1. jegyz.) 348; 359 skk. Pléthon történelemszemléletét Turner F. Masai-ra hivatkozva egy helyütt (i. m. [1. jegyz.] 348) „*determinisztikusnak*” is nevezi.

¹⁰ „*The cardinal concept in his philosophy of history is that of τύχη, ...*” Turner: i. m. (1. jegyz.) 361.

¹¹ „*It (ti. τύχη) remains for Critobulus a frighteningly impersonal concept, without purpose, without reason and without providence, ...*” Turner: i. m. (1. jegyz.) 362.

¹² „*[P]olitical individualists were more attracted by the Hellenistic τύχη than by the traditional faith in divine providence.*” Turner: i. m. (1. jegyz.) 365. Turner megfogalmazásából a Kritobulos politikai szerepvállalását elítélő bizantinológusok véleménye hallatszik ki. Kritobulos politikai pályájáról árnyaltabb képet fest: *D. R. Reinsch* (ed.): *Critobuli Imbriotaie Historiae*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXII, Series Berolinensis) Berlin – New York 1983. 88–91; *Uő.*: *Kritobulos of Imbros – Learned Historian, Ottoman raya and Byzantine Patriot*. ZRVI 40 (2003) 297–311, különösen: 306–308.

*zá vesszük nyilvánvaló törökbarát politikáját, eltűnődünk azon, hogy miért keresztény szerzetes lett, és nem tért át inkább az iszlámra.*¹³

Noha Kritobulos soha nem állt be szerzetesnek (Turner a kéziratot felfedező Constantin Tischendorf téves állítását veszi át),¹⁴ valóban különösnek tűnhet, hogy egy olyan szerző, aki imát írt Jézus Krisztushoz, verset Szent Ágostonról,¹⁵ és feltehetőleg Gennadios Scholariosnak a baráti köréhez tartozott,¹⁶ ilyen távol sodródik a keresztény történelemfelfogástól. Ha azonban jobban szemügyre vesszük a mű fogantatásának körülményeit, akkor Kritobulos távolságtartására hamar magyarázatot lelünk.

Művét, a *Syngraphé historiōnt* (a továbbiakban: *SH*) Kritobulos II. Mehmednek ajánlotta,¹⁷ s az öt könyvből álló munka jelentős része a levél célkitűzéséhez igazodva a szultán tetteit örökítette meg. Nem tudjuk, Kritobulos miért döntött úgy, hogy elbeszélésének középpontjába a török szultánt állítja, ahogy azt sem, mi volt pontosan a célja az ajánlással.¹⁸ Mindenesetre döntését követően valószínűleg nem lett volna ildomos a keresztény isten ténykedésével magyarázni a mohamedán uralkodó diadalait – ahogy a bizánciak kudarcait sem. Kritobulos ugyanis nemcsak II. Mehmednek szánta írását, hanem honfitársainak is, akikhez a *paraitésis*ben a következőképp szól: „Hiszen először is nem azért szántuk rá magunkat e munkára, hogy népünknek szemrehányást tegyünk vagy szidalmazzuk és saját ügyeinket gúnyoljuk; távol áll ez ugyanis a jelen vállalattól s a kitűzött céltől, sőt bizony természetünkől is. Mert nem vagyunk oly érzéketlen és könnyörtelen gondolkozásúak, hogy a meglévő bajainkhoz, ahelyett hogy együttéreznénk azokkal, még vádaskodni és népünkre rágalmakat szórni is akarnánk.”¹⁹ Kritobulos azal, hogy nem élt a hagyományos keresztény történelemértelmezés kínálta magyará-

¹³ „When one considers how far his interpretation of history is from the Christian doctrine of divine providence and when one puts alongside this his apparently Turcophile policies, one wonders why he became a Christian monk rather than a convert to Islam: ...” Turner: i. m. (1. jegyz.) 363. Máshol Turner (i. m. [1. jegyz.] 365) a bizánci történetíró dogmatikus vallás iránt érzett apátiájáról beszél.

¹⁴ Vö. Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 86*–87*.

¹⁵ Lásd: Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 7*–16*.

¹⁶ Lásd: Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 73*, 76*–77*, 82*–83*.

¹⁷ Kritobulos két ajánlólevelet írt a szultánnak; az ajánlólevelekről lásd: V. Grecu: Kritobulos aus Imbros. Sein wahrer Name. Die Widmungsbrieife. Die Ausgabe. Das Geschichtswerk. Bsl 18 (1957) 1–17, különösen: 4–7; Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 18*–27*.

¹⁸ Kritobulos feltételezett motivációiról lásd: Turner: i. m. (1. jegyz.) 361. A Turner által felsorolt eleméletek közül egyik sem bizonyítható.

¹⁹ πρῶτον μὲν γὰρ οὐχ ὥστε μέμψιν τινὰ περιάψαι τῶ γένει οὐδ’ ἐπὶ τῶ κακῶς εἰπεῖν τε καὶ διασῶραι τὰ ἡμέτερα ἐς τὸδε προήθημεν· πόρρω γὰρ τοῦτο καὶ τῆς παρούσης πραγματείας καὶ τοῦ προκειμένου σκοποῦ, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ ἠθοῦς ἡμῶν. οὐχ οὕτω γὰρ ἡμεῖς ἀνάλητοι καὶ μικροὶ τὴν γνώμην ὥστε πρὸς τοῖς οὐσι κακοῖς ἀντὶ τοῦ συναλγεῖν μᾶλλον καὶ κατηγορίαν προστρίβειν ἐθέλειν καὶ περιάπτειν τῶ γένει (*SH* I 3,2). A görög szöveget D. R. Reinsch (i. m. [12. jegyz.]) mértékadó kiadása alapján közlöm. A fordításánál figyelembe vettem a korábbi magyar fordításokat: Szabó K. (ford.): Kritobulosz: II. Mehemed élete. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum, XXII) Budapest 1875; Kapitányffy I. (ford.): Mikhaél Kritobulosz: História. A város kirablása. In: *D. Hadzisz* (szerk.): A bizánci irodalom kistükre. Budapest 1974. 261–264.

zatokkal, elkerülhette saját népének az ostromozását,²⁰ amit kortársai valószínűleg előszeretettel tettek meg.²¹

A másik tényező, amely megítélésünk szerint távol tartotta Kritobulost a hagyományos keresztény nézőponttól, a klasszicizáló irodalmi forma volt, amelyet munkája megírásához választott. Történetírói mintaképei Hérodotos, Thukydidés, Iosephus Flavius és Arrhianos voltak.²² Az irodalmi utánzás szövegének minden rétegét átjárja a szóhasználattól kezdve a mű szerkezeti felépítésén keresztül a gondolati-tartalmi párhuzamokig. Ebben a finoman szőtt klasszikus mintázatban fekete foltként éktelenkedett volna a Szentírás soraival nyomatékositott eszme-futtatás az isteni gondviselésről és annak történelmi szerepéről.²³ Attól a szerzőtől, aki a *mimésis* eszközét olyan tudatosan és kifinomultan használta, hogy művében még a nevét is az eredeti Kritopulos alakról a klasszikusabb csengésű Kritobulosra cserélte,²⁴ nehezen képzelhető el ilyen stílushiba.

Ha figyelembe vesszük a fent említett szempontokat, már nem is tűnik olyan különösnek Kritobulos eltávolodása a keresztény történelemértelmezéstől, hiszen a téma, a közönség és az irodalmi minták kiválasztásával saját maga jelölte ki azt az utat, amely (látszólag) olyan távolra vetette a keresztény doktrínáktól. Az általános megjegyzések után most következnek néhány szöveghegy, melyek elemzése tovább árnyalja és itt-ott módosítja Turner megállapításait.

²⁰ Kritobulos ezen szándékára és a fent említett szempontokra Turner és Ševčenko is felhívja a figyelmet. Magyarázataik azonban némileg eltérnek: „*It is because the ultimate motives of history are therefore irrational and arbitrary that Critobulus sees no useful purpose that would be served by attaching blame to the whole race (I 3,6–8; 39): to make accusations of impiety and sin would have no remedial effect and would only be to rub salt into wounds with which Critobulus, himself a Greek, was bound to sympathise; ...*” Turner: i. m. (1. jegyz.) 363. „*After the fall, it was almost easier to believe in the cyclical theory than to continue to set up deadlines for the end of the world or to compute dates for the Empire’s miraculous rebirth. [...] The pro-Turkish historian Critobulus invoked it to alleviate his compatriots’ – and perhaps his own – sense of guilt. Since all empires were transitory, it followed that the Byzantines could no more be blamed for suffering defeat in 1453 than for submitting to natural laws.*” I. Ševčenko: i. m. (5. jegyz.) 184–185. Míg Turner a történelem irracionális és önkényes motívumairól beszél, Ševčenko Kritobulos ciklikus szemléletét emeli ki. Szintén a ciklikus szemléletet hangsúlyozza: G. Emrich: Michael Kritobulos, der byzantinische Geschichtsschreiber Mehmeds II. Materialia Turcica 1 (1975) 35–43, különösen: 38; D. R. Reinsch: Il Conquistatore di Costantinopoli nel 1453: erede legittimo dell’imperatore di Bisanzio o temporaneo usurpatore? Alle origini della questione: appartiene la Turchia all’Europa? Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina 3 (2003) 213–223, különösen: 219; Uő.: Mehmed der Eroberer in der Darstellung der zeitgenössischen byzantinischen Geschichtsschreiber. In: N. Asutay-Effenberger – U. Rehm (Hrsgg.): Sultan Mehmet II.: Eroberer Konstantinopels, Patron der Künste. Köln – Weimar – Wien 2009. 15–30, különösen: 17–18.

²¹ Kritobulos fent idézett mondataiból arra lehet következtetni, hogy sokan voltak ilyenek.

²² Kritobulos irodalmi mintáiról lásd: Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 48*–67*.

²³ Sphrantzés például előszeretettel illesztett bibliai idézeteket művébe; lásd erről: Turner: i. m. (1. jegyz.) 353; R. Maisano (ed.): Georgii Sphrantzae Chronicon. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XXIX, Series Italica) Roma 1990. 20*.

²⁴ A névmódosításról lásd: Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 74*–75*.

Ha abból indulunk ki, amit Turner – Ivánka Endrére hivatkozva²⁵ – ír, hogy tudniillik a *τύχη* a hellenisztikus kor történelemszemléletéhez hasonlóan a történelem *ultima ratio*jaként jelenik meg Kritobulosnál,²⁶ akkor érdemes először azokat a szöveghelyeket szemügyre vennünk, ahol a *τύχη* felbukkan és működésbe lép. Nem vagyunk könnyű helyzetben, mert – ahogy arra Turner is felhívja a figyelmet²⁷ – központi szerepe ellenére a *τύχη* jelentése sehol nincs a műben pontosan meghatározva; különböző jelentésárnyalatai csak a szöveggörnyezetből fejthetők meg, vagy még onnan sem. A helyzet némileg a Polybios-filológia egyik kulcsproblémájára emlékeztet – annyiban legalábbis, hogy a hellenisztikus szerzőnél, ahogy arra többen rámutattak,²⁸ a *τύχη* jelentéstartalma szintén igen tág és bizonytalan, a hétköznapi értelemben vett szerencsétől terjed egészen a történelmet alakító transzcendens erőig. Anélkül, hogy szoros párhuzamot vonnánk – vagy inkább erőltetnénk – a két szerző között (csak a módszertani hasonlóságra kívántunk rámutatni), azokat a tendenciákat szeretnénk vázolni és számszerűsíteni, amelyek Kritobulos szóhasználatára jellemzőek.

Az imbrozi történetíró a *τύχη* szót huszonkét alkalommal használja művében; tizennyolc alkalommal egyes számú, négy alkalommal többes számú alakban.²⁹ Ha ezeket a szöveghelyeket egyenként megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a legtöbb esetben – szám szerint tizennyolc alkalommal – a mondattani szerepét tekintve alárendelői viszonyban álló és gyakran más elvont fogalmak, például az *ἀρχή* vagy az *εὐδαιμονία* mellett felbukkanó *τύχη* nem hordoz a történelem menetét befolyásoló erőt sejtető jelentéstartalmat;³⁰ Kritobulos hétköznapi értelemben használja a szót. Nyolc esetben azonban a *τύχη* többletjelentést látszik hordozni: öt alkalommal – a fenti példákhoz hasonlóan – alárendelői viszonyban fordul elő, de a szöveggörnyezetből az derül ki, hogy olyan tényezőre utal(hat), amely hatással lehet az eseményekre.³¹ Három alkalommal viszont *εγυέρτελμῶν* a történelmet irányító ágensként jelenik meg.

²⁵ E. v. Ivánka: Der Fall Konstantinopels und das byzantinische Geschichtsdenken. JÖB 3 (1954) 19–34, különösen: 24.

²⁶ Turner: i. m. (1. jegyz.) 362.

²⁷ „[T]his term (ti. *τύχη*) is nowhere defined.” Turner: i. m. (1. jegyz.) 361–362.

²⁸ Lásd például: F. W. Walbank: A Historical Commentary on Polybius. Vol. I, Commentary on Books I–VI. Oxford 1957. 16–26; B. McGing: Polybius’ Histories. Oxford 2010. 195–201; J. Deininger: Die Tyche in der pragmatischen Geschichtsschreibung des Polybios. In: V. Grieb – C. Koehn (Hrsg.): Polybios und seine Historien. Stuttgart 2013. 71–111.

²⁹ Feltűnő, hogy a szó kizárólag az első könyvben fordul elő. Turner (i. m. [1. jegyz.] 361) helyesen jegyzi meg, hogy ennek oka az, hogy szerkezeti és – tegyük hozzá – stilisztikai szempontból a Konstantinápoly elestét elbeszélő első könyv (a munka majd harmada) sokkal kidolgozottabb, mint a szultán további hódításait leíró következő négy könyv – persze, nem véletlenül: Kritobulos elsősorban Konstantinápoly elfoglalásának megörökítése foglalkoztatta, a törökök további terjeszkedése már sokkal kevésbé ihlette meg. Vö. Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 40*.

³⁰ Csillaggal (*) jelöltük azokat a helyeket, ahol a *τύχη* más elvont fogalmakkal áll együtt; vö. Ep. 2 (sing. dat.); SH I 2,4 (sing. acc.)*; I 3,3 (plur. acc.)*; I 3,5 (sing. acc.)*; I 3,6 (sing. acc.)*; I 3,8 (sing. acc.)*; I 4,4 (sing. acc.)*; I 48,5 (sing. gen.)*; I 51,5 (sing. dat.)*; I 61,5 (sing. gen.)*; I 68,4 (plur. acc.)*; I 68,7 (sing. gen.)*; I 69,2 (sing. gen.)*; I 69,4 (sing. gen.)*.

³¹ Vö. SH I 14,11 (sing. gen.)*; I 15 (sing. gen.)*; I 16,4 (plur. acc.)*; I 17,2 (plur. acc.)*; I 48,2 (sing. gen.)*.

Ez utóbbi három előfordulás közül kettő a szultán első nagy beszédében (SH I 14,1–16,19) olvasható. A drinápolyi palotában, az udvari tanács előtt elhangzott szónoklatban Mehmed Konstantinápoly elfoglalására buzdítja embereit. A háború megindítására felsorakoztatott érvek között szerepel II. Bajazid szultán ostromkísérlete, amely kis híján sikerrel járt; a bizánciakat csak a váratlanul felbukkanó tűz mentette meg a vereségtől:

νῦν δὲ τίς οὐκ οἶδεν, ὡς τῶν μὲν τοῦ Παῖαζήτου χειρῶν τύχη τίς ποθεν ἀδοκίτως ἐπιφανεῖσα παρὰ λόγον ἐξήρπασεν, ὅποια πολλὰ πολλάκις παρὰ τοῦ δαιμονίου τοῖς ἀνθρώποις ξυμβαίνει;³² (SH I 16,10)

A szónoki kérdést magyarázat is követi:

ξυγκείμενον γὰρ αὐτοῖς ἐπὶ ῥηταῖς ἡμέραις ἐνδιδόναι τοὺς πολίτας τήν τε πόλιν καὶ ἑαυτοὺς ἅτε πλέον μὴ δυναμένους ἀντέχειν λιμῶ τε καὶ πολιορκία μακρᾷ αἴφνης ἐπιφανέντες ἐκ μὲν Εὐρώπης ὁ Παιόνων τε καὶ Δακῶν βασιλεὺς πρῶτον, ἐκ δὲ Ἀσίας μικρὸν ὕστερον Τεμήρης ὁ Βαβυλώνιος ἀνέστησαν τε αὐτὸν τῆς πολιορκίας καὶ τρέψαντες ἐς αὐτοὺς οὕτω ξυνέβη ταύτην περιγενέσθαι ἀπίστω τύχῃ περισωθεῖσαν.³³ (SH I 16,10)

A szultán szájára adott beszédben³⁴ a tűz retorikai célok szolgálatában áll, a rábeszélés eszköze. Mehmed, mint említettük, meg akarja győzni udvarát, hogy Konstan-

³² „Azonban ki ne tudná manapság, hogy Bajazid kezei közül valamiféle véletlen, amely váratlanul bukkant fel valahonnan, ragadta el a győzelmet a józan ész ellenére, ahogy az nagyon gyakran előfordul az emberekkel az istenségnek köszönhetően?”

³³ „Amikor ugyanis megegyeztek, hogy a megszabott napok leteltével a polgárok – minthogy már nem voltak képesek tovább ellenállni az éhínségnek és a hosszú ostromnak – átadják a várost és megadják magukat, hirtelen először Európából a paionok és a dákok királya jelent meg, majd kevéssel később Ázsiából a babiloni Timur, akik Bajazidet az ostrom felhagyására kényszerítették, s így történt, hogy maguk ellen fordítva őt megmenekült a város az álnok véletlen segítségével.”

Érdekes az idézet kapcsán Kritobulos írói eszköztárából néhány darabra külön felhívni a figyelmet; például a paragrafus gyűrűs szerkesztésére vagy az ἐπιφαίνω igéből képzett melléknévi igenevek előfordulására: először a τύχη *participium coniunctum*ként (ἐπιφανεῖσα), majd néhány sorral alább már annak „epifániájaként”, az európai és ázsiai támadókra vonatkoztatva (ἐπιφανέντες) találkozunk a szóval. Mindezek Kritobulos írói erényeiről és retorikai képzettségéről árulkodnak. Kritobulos feltételezhető tanulmányairól lásd: *Reinsch*: i. m. (12. jegyz.) 77*.

³⁴ A szöveg elemzésétől könnyen eltekinthetnénk, ha úgy vélekednénk, hogy a részlet nem a történet-író, hanem a beszédet mondó Mehmed gondolatait tükrözi. Ezzel a haszárvgással azonban megfosztanánk magunkat attól, hogy közelebb jussunk Kritobulos gondolkodásához. Közhely ugyanis, hogy a történetírók által alkotott beszédek – és Kritobulos esetében is erről van szó – közvetve a szerző történelemfelfogásáról vallanak. Turner (i. m. [1. jegyz.] 359, 56. jegyz.) például a Laonikos Chalkokondylésnél olvasható Timur Lenk beszéddel kapcsolatban joggal teszi a következő megjegyzést: „*Chalcocondyles is given to making orators out of the characters of his "History"; but their speeches are a more reliable guide to an understanding of the historian than to an understanding of history.*” A szultán beszédeiről és annak történeti hitelességéről lásd: *N. B. Tomadakes*: Αἱ παρὰ Κριτοβούλου δημηγορίαι Μωάμεθ Β΄. Αθηνᾶ 56 (1952) 61–68; a beszédek történeti hitelességével kapcsolatban szkeptikus állásponton van: *G. Th. Zoras*: Αἱ τελευταῖαι πρὸ τῆς ἀλώσεως δημηγορίαι Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου καὶ Μωάμεθ τοῦ Πορθητοῦ. Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φιλολ. Σχολῆς Πανεπιστημ. Αθηνῶν 9 (1958–1959) 510–538; ez utóbbi íráshoz nem fértem hozzá, a tanulmánya a Zoras fenntartásait osztó Herbert Hunger hivatkozik: *H. Hunger*: Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I. Bd. (Byzantinisches Handbuch V.) München 1978. 502, 281. jegyz. A magunk részéről nem zárjuk ki, sőt va-

tinápoly bevetele nem lehetetlen feladat (vö. *SH* I 16,8–15), ezért a buzdító beszédek gyakori kellékével él, és történeti példákkal,³⁵ jelesül Bajazid és Murád hadjárataival (*SH* I 16,8–11) próbálja igazolni álláspontját. Csakhogy a felhozott történeti *exemplumok* – eltérően a retorikai előírásoktól – *negatív* példák, hiszen Bajazid és Murád kísérlete is kudarccal végződött. Mehmed, pontosabban Kritobulos azonban ezeket a negatív példákat mesteri szónoki fogással saját céljainak a szolgálatába állítja: Bajazid kudarcát a *τύχη* közbeavatkozásával semlegesíti, Murád vereségét pedig árulással magyarázza. Figyelemre méltó, hogy míg a Murád elleni *belső* árulásra racionális magyarázatot talál, az árulók haszonszerzési vágyát (ἰδίων ἔνεκα κερδῶν), addig a birodalmat ért *külső* támadásra látszólag nincs racionális magyarázata,³⁶ színre lépteti tehát a *τύχη*-t. Azt a fogalmat, amelyet a *τις* határozatlan névmással és a *ποθὲν* s az *ἀδοκίμως* határozószavakkal formál megfoghatatlanná, érthetlenné, kiszámíthatatlanná (*παρὰ λόγον*), s amelyről a mondat utolsó szakaszában elárulja, hogy az istenség eszköze (ὅποια πολλὰ πολλαίκις παρὰ τοῦ δαιμονίου τοῖς ἀνθρώποις ξυμβαίνει). Az utolsó tagmondat rávilágít arra, hogy a *τύχη* – mint a történetírásban általában³⁷ – perspektivikus fogalom. Más szóval, ami az ember számára megmagyarázhatatlan és kiszámíthatatlan, az más (magasabb) szemszögből nézve az istenség akaratának a beteljesülése. Ha pedig ez így van – márpedig a szöveg ezt sugallja –, akkor Kritobulos történelemfilozófiája nem is olyan relatív, mint azt Turner állítja.

Ide kívánczik egy széljegyzet. Timur Lenk váratlan támadását s az ankarai csatát a korabeli bizánciak a Konstantinápolyt és a birodalmat oltalmazó isten csodálatos beavatkozásával magyarázták.³⁸ Hogy az esemény ezen értelmezése a század közepén is mélyen a bizánciak tudatában élt, azt Dukas leírása bizonyítja, aki szintén isten csodájának tekintette a történeteket (vö. Dukas, XVI 4). Az elemzett szöveghely alighanem ezt a hagyományt őrzi nyomokban. Természetesen Kritobulos *expressis verbis* nem tulajdoníthatta Konstantinápoly megmenekülését a keresztény istennek a szultán szájára adott beszédben, de az a megjegyzés, mely szerint a kiszámíthatatlan *τύχη* végső soron

lószerűnek tartjuk, hogy Drinápolyban a szultán beszédet tartott alattvalóinak, de az a szöveg, amelyet Kritobulosnál olvashatunk, a történetíró szerkesztménye. Erről nemcsak az *oratio rectat* bevezető fordulat (Ἐλεξε τοιαυτε – *SH* I 13,5) vagy a buzdító beszédek gondosan egymásra épített, kötelező retorikai elemei tanúskodnak, hanem a számtalan irodalmi allúzió is; a beszéd irodalmi mintáiról lásd: *P. D. Mastrodemetres: Ἐσωτερικαὶ ἐπιδράσεις τοῦ Θεοκυδίδου ἐπὶ τὸν Κριτόβουλον*. Ἀθηνῶν 65 (1961) 158–168, különösen: 163–165. *Reinsch*: i. m. (12. jegyz.) 50*.

³⁵ A történeti példák használatáról a történetírói beszédekben lásd: *J. Albertus: Die ΠΑΡΑΚΛΗΤΙΚΟΙ in der griechischen und römischen Literatur*. Strassburg 1908, különösen: 55 skk. *J. Marincola: The Rhetoric of History: Allusion, Intertextuality, and Exemplarity in Historiographical Speeches*. In: *D. Pausch* (Hrsg.): *Stimmen der Geschichte. Funktionen von Reden in der antiken Historiographie*. Berlin – New York 2010. 259–289.

³⁶ Csak látszólag, hiszen néhány sorral fentebb még azt olvashatjuk, hogy az európaiakat és Timurt Bizánc (nem pedig a *τύχη*) lázította fel a törökök ellen; vö. *SH* I 14,15–16.

³⁷ Vö. *E. H. Carr: Mi a történelem?* (Ford.: Bérczes Tibor) Budapest 1995. 93 skk.

³⁸ Lásd erről: *K. P. Matschke: Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422*. Weimar 1981. 14–15.

az istenség (δαμόνιον)³⁹ megnyilvánulása, a korábbi keresztény értelmezéshez látszik visszacsatolni.

Egy alkalommal Kritobulos közvetlenül, az elbeszélő szintjén is fellépteti a történelembe közbelépő τύχη-t. A végső roham leírása során arról tudósít, hogy a török túlerő ellenére a város védői derekasán ellenálltak, egészen addig, amíg a τύχη közbe nem avatkozott:

οἱ δὲ Ῥωμαῖοι καὶ τούτους ἰσχυρῶς ἀπεκρούοντο καὶ ἀπεωθοῦντο λαμπρῶς ἄμυνόμενοι τε γενναίως καὶ τῷ πολέμῳ καθυπερτεροῦντες καὶ ἄνδρες ἀγαθοὶ γινόμενοι· οὐδὲν γὰρ ὄλως αὐτοὺς ἠδυνήθη παρατρέψαι τῶν γινομένων, οὐ λιμὸς ἐπικείμενος, οὐκ ἀγρυπνία, οὐ πόλεμος συνεχῆς τε καὶ ἀδιάκοπος, οὐ τραύματα καὶ σφαγαὶ καὶ θάνατοι τῶν οἰκειῶν πρὸ ὀφθαλμῶν ὀρώμενοι, οὐκ ἄλλο τῶν φοβερῶν οὐδὲ ἓν, ὥστε ἐνδοῦναί τι καὶ καθυφείναι τῆς πρόσθεν ὀρμῆς τε καὶ γνώμης, ἀλλ' ἐτήρησαν γενναίως τὴν ἐξ ἀρχῆς ἔνστασιν διὰ πάντων, ἕως ἢ πονηρὰ καὶ ἀγνώμων τύχη προὔδωκε τούτους.⁴⁰ (SH I 56,4)

A Konstantinápoly elését előrevetítő utolsó tagmondat alanya ismét a τύχη, amely most a gonosz és kíméletlen jelzőket kapta meg.⁴¹ Hogy pontosan mi volt ez az árulás, arra nem derül fény – talán arról a néhány sorral odébb elbeszélte epizódról lehet szó, amely a város védelmét vezető Giustiniani sebesüléséről és visszavonulásáról szól (SH I 58,3). Erre a leírásra később még részletesen kitérünk, de most időzzünk el kicsit ennél a szöveghelynél.

Jóllehet ezúttal a történetíró/elbeszélő közvetlenül szólal meg, a τύχη, ahogy a beszédben, úgy itt is (csak) retorikai szerepet tölt be. Kritobulos, miután hosszú sorokat szán honfitársai hősiességének méltatására, a *laudatiót* a következő *prolépsisszel* zárja: „ἢ πονηρὰ καὶ ἀγνώμων τύχη προὔδωκε τούτους.” Ahogy azt említettük, a szövegből nem derül ki pontosan, hogy miben is nyilvánult meg a τύχη árulása. Ez a hallgatás azonban sokatmondó is lehet, ha az oráció bőbeszédűségével vetjük össze, ahol a τύχη formát is ölt, méghozzá Zsigmond 1396-os kereszties hadjáratában és Timur Lenk 1402-es támadásában. A ködbe burkolódzó τύχη itt nem más, mint egy „*kellő pillanatban felcsendülő hazafiúi szólam*”, gesztus, amely elsősorban a bizánci közönségnek, a honfitársaknak szól, s amely alkalmas volt arra, hogy „*elejét vegye a további magyarázatoknak és az önvádnak*,”⁴² amit Kritobulos, ahogy azt a *paraitésisben* (SH I 3,1–8) is írta, minden-

³⁹ A szövegben használt δαμόνιον kifejezésről lásd lentebb.

⁴⁰ „A rómaiak azonban derekasán védekezve ezeket is erősen visszaverték és dicsőségesen elűzték, és bátor férfiaknak bizonyulva felülkerekedtek a küzdelemben: a történetek közül ugyanis egyáltalán nem tudta őket semmi eltántorítani, sem a szorongató éhség, sem az álmatlanság, sem a szüntelen és szakadatlan harc, sem a sebek, sem a rokoniaknak a szemük előtt történő lemészárlása és halála, sem semmi más iszonyúság annyira, hogy bármit is engedjenek és feladjanak korábbi igyekezetükből és állhatatosságukból, hanem mindvégig derekasán tartották eredeti őrhelyüket, míg nem a gonosz és kíméletlen véletlen el nem árulta őket.”

⁴¹ Két alkalommal birtokos jelzői szó szerkezetben áll az ἄδηλος melléknévvel (τῷ τῆς τύχης ἀδηλῶ – SH I 14,11), (τὰ τῆς τύχης ἄδηλα – SH I 15).

⁴² Az idézőjelbe került szavakat a véletlen historiográfiai szerepeit kategorizáló Reinhart Kosellecktől kölcsönöztük: *R. Koselleck: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája.* (Ford.: Hidas Zoltán, Szabó Márton) Budapest 2003. 191 sk. Koselleck a XVIII. század egyik legnépszerűbb történészének, von Archenholtznak leírását elemezve mutatja ki a véletlen retorikai szerepét a történetírásban.

képp el akart kerülni. A család *τύχη* könnyen elterelhette a kellemetlen kérdésekről a figyelmet; például arról kérdésről, hogy miként jutott el az összeomlás szélére a birodalom. Kritobulos csak azt a szerepet szánta e – nagy historiográfiai múlttal rendelkező – történelemformáló erőnek, hogy egy félmondat erejéig elhomályosítsa a török sereg sikerét és tompítsa Bizánc kudarcát. Arra a kérdésre pedig, hogy miért nem fejtette ki *világosan* a *τύχη* közreműködésének a mibenlétét, ahogy azt a szultán beszédében tette, egyszerű magyarázatot találni. Ha megteszi, átesik a ló túloldalára, vagyis főhősének, II. Mehmednek a diadalát fokozza le a pusztá véletlennek tulajdonítva azt,⁴³ ami aligha lett volna bölcs döntés a részéről.⁴⁴ Így viszont ügyesen szolgálta ki mindkét közönségét, a bizáncit és a törököt is.

Az eddigiekkel arra igyekeztünk felhívni a figyelmet, hogy bár a szövegben a *τύχη* többször felbukkan, nem olyan súllyal, tartalommal, hogy kijelenthessük, Kritobulos történelemfelfogásának *középpontjában* ez a fogalom áll.⁴⁵ Az azonban kétségtelenül

⁴³ Ugyanúgy, ahogy azt a drinápolyi beszédben Mehmed tette a bizánciakkal Bajazid ostroma kapcsán.

⁴⁴ Emrich (i. m. [20. jegyz.] 39), hogy cáfolja Kritobulos korábbi, egyoldalú és elmarasztaló tudományos értékelését – mely szerint az imbrozi történetíró nem volt más, mint a török szultán jellemtelen görög dicsőítője – szintén a fent idézett szöveghelyre hívja fel a figyelmet, és kiemeli, hogy Kritobulos nem volt rest megemlékezni honfitársai hőstetteiről. Majd az utolsó tagmondatról megjegyzi: „*Wieder ein Hinweis auf ein übermächtig wirkendes Schicksal, das keineswegs in Mehmed personalisiert wird, und erneut einer der Sätze, von denen man mit Fug bezweifeln kann, ob sie einem aufmerksam lesenden Sultan zu besonderer Genugtuung gereicht haben.*” Jóllehet Emrich rehabilitációs szándékával egyetértünk, ehhez a mondathoz néhány kiegészítés, pontosítás kívánkozik. Az első a figyelmesen olvasó szultánhoz. Vitatott, hogy II. Mehmed mennyire tudott görögül. Christos G. Patrinelis kortárs beszámolókra, többek között Kritobulosra (*SH I 5,2; 10,4*) hivatkozva azt állítja, hogy a szultán nem volt jártas a görög nyelvben; lásd: *C. G. Patrinelis: Mehmed II the Conqueror and his Presumed Knowledge of Greek and Latin. Viator 2 (1972) 349–354*; Julian Raby azonban a szultán beható görög nyelvtudása mellett kardoskodik; lásd: *J. Raby: Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium. DOP 37 (1983) 15–34, különösen: 24*. Raby más egyéb mellett trapezonti Geórgios II. Piusnak címzett – Patrinelis által nem ismert – levelével igyekszik igazolni álláspontját. A levelben ugyanis Geórgios II. Mehmedre mint a görögöt jól értő (*Grece <quam> bene intelligit*) uralkodóra hivatkozik. Bár Raby érvei nem perdöntöek, kétségeket ébresztenek Patrinelis állításával szemben. Akárhogy is áll a dolog, nehéz lenne megmondani, hogy a szultán nyelvi kompetenciája elég volt-e ahhoz, hogy érzékelje ezeket a félmondatos utalásokat, amelyek egy rövid pillanatig megfosztották a *teljes* dicsőségtől. Az azonban biztos, hogy Kritobulos mindent megtett, hogy kárpótolja főhősét: a *τύχη* közbeavatkozását követő sor ugyanis már arról tudósít, hogy Mehmed miképp állt a megfutamított török sereg élére, utasításainak köszönhetően hogyan törtek át a bizánci védvonalat, és Thukydidesz Brasidasának szavait kölcsönvéve hogyan buzdította katonáit a végső rohamra (vö. *SH I 57,1–2; 60,1–2*; a Thukydidesz-imitációhoz lásd: *Reinsch: i. m. [12. jegyz.] 51**). Így aztán a szultán, bár nem lett magának a *τύχη*-nek a megszemélyesülése, Kritobulos jóvoltából azzá a vezérré vált, aki képes élni az emberinél hatalmasabb erők kínálta lehetőségekkel, ami fontos (vezetői) erény, mint ahogy arra maga Mehmed is utal drinápolyi beszédében; lásd: *SH I 15; 16,7, ill. Turner: i. m. (1. jegyz.) 362*. Kritobulos elbeszélő stratégiájának sikeréről tanúskodik, hogy amikor 1466 őszén elküldte a szultánnak Konstantinápolyba történeti művének addig elkészült részeit (I–IV 8), az uralkodótól pozitív visszajelzést kapott, ami munkája folytatására sarkallta; lásd erről: *Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 24*–25**.

⁴⁵ Más történészekkel együtt korábban a jelen tanulmány szerzője is fenntartások nélkül elfogadta Turner eredményeit; lásd: *Tóth I.: Klasszikus minták az imbrozi Kritobulos kortörténetének prooimionijában. AntTan 58 (2014) 289–308, különösen: 306*. Turnerhez hasonlóan vélekedik még: *M. Philippides: Early Post-Byzantine Historiography. In: A. S. Bernardo – S. Levin (eds.): The Classics in the Middle Ages. (Medieval and Renaissance Texts and Studies 69) Binghamton–New York 1990. 253–263, különösen: 256*.

igaz, hogy vannak olyan *locusok* a műben, amelyek a szerző – Turner jelzőjénél maradva – relatív történelemszemléletéről árulkodnak, de ezek az eszmefuttatások véleményünk szerint nem a hellenisztikus τύχη-fogalomban gyökereznek elsősorban, hanem még mélyebben, a klasszikus és archaikus görög hagyományban, mint például a következő, az emberi dolgok végességéről és ingatagságáról megemlékező kitérő is:

// ἀνάμνησις τῆς εὐτελείας τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ τῆς ἀστασίας τῶν παρόντων καὶ ὡς οὐδὲν ἐν αὐτοῖς μόνιμον οὐδὲ βέβαιον // οὕτως οὐδὲν τῶν ἀνθρωπίνων πιστὸν οὐδὲ βέβαιον, ἀλλὰ πάντα δίκην Εὐρίπου ἄνω καὶ κάτω στροβεῖται καὶ περιφέρεται ταῖς ἀγχιστρόφοις τοῦ βίου μεταβολαῖς παίζοντα καὶ παιζόμενα παρὰ μέρος καὶ οὐδέποτε στήσεται τῆς ἀτάκτου ταύτης καὶ ῥοόδους φορᾶς καὶ κινήσεως καὶ τῆς ἀλλοπροσάλλου παληροῦς τε καὶ μεταβολῆς, ἕως ἂν ἐν τοῖς οὐσι τὸ εἶναι ᾗ.⁴⁶ (SH I 69,3)

A szöveget kiadó Diether Roderich Reinsch az *apparatus fontium*ban két párhuzamos helyet feltételez: az egyiket Platónnál (*Phd.* 90 c), a másikat Thukydidesnél (II 53,1).⁴⁷ Ha elfogadjuk Reinsch feltételezését, akkor Kritobulos (relatív) történelemszemléletének feltérképezése közben érdemes a hellenisztikus időszaknál távolabbra is visszatekintenünk a múltban.

A kitérőben megfogalmazott gondolatokat Kritobulos már a *prooimion*ban megszólaltatja, ahol először az emberi dolgok változandóságáról értekezik, rávetítve azt saját népének sorsára, amiből aztán a hatalom – hellenisztikus korban fogant és a bizánci gondolkodók között igen népszerű⁴⁸ – természetrajzát bontja ki, nevezetesen a *translatio imepriit*:

(I 3,3) ἔπειτα οὐδ'οὕτως εὐήθεις ἢ διακρίσεως ἄμοιροι καὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ὅλως ἐκτὸς ὡς μήτε τὰς τούτων εἰδέναι τύχας τε καὶ μεταβολὰς μήτε τὸ ἄστατον καὶ ἀβέβαιον καὶ ἀνώμαλον, ἀλλ' ἐν τοσαύτῃ ξυγχύσει καὶ ἀταξίᾳ πραγμάτων καὶ τοῖς κοινοῖς τῆς φύσεως ἀρρωστήμασι παρὰ μόνου τοῦ ἡμετέρου γένους ζητεῖν τὸ ὑγιές τε καὶ στάσιμον καὶ ὅλως ἀκίνητον ὡς ἂν ἔξω τούτων παντάπασιν ὄντος ἢ κρείττονός τινος φύσεως καὶ μηδαμοῦ δυναμένου ξυμφέρεσθαι τε καὶ ξυμμεταβάλλειν τοῖς ἄλλοις. (4) τίς γὰρ οὐκ οἶδεν, ὡς, ἐξότου γεγόνασιν ἄνθρωποι, τὰ τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἀρχῆς οὐδ' ὅλως ἔμεινεν ἐπὶ τῶν αὐτῶν οὐδ' ἐνὶ γένει τε καὶ ἔθνει περιεκλείσθη, ἀλλ' ὡσπερ πλανώμενά τε ἀεὶ καὶ ἐξ ἔθνῶν ἔθνη καὶ τόπους ἐκ τόπων ἀμείβοντα πανταχοῦ μεταβέβηκε τε καὶ περιέστη, νῦν μὲν ἐς Ἀσσυρίου καὶ Μήδους καὶ Πέρσας, νῦν δὲ ἐς Ἑλληνας καὶ Ῥωμαίους κατὰ καιρούς τε καὶ περιόδους ἐνιαυτῶν ἐπιχωριάσαντά τε καὶ οὐδέποτε ἐπὶ τῶν αὐτῶν βεβηκότα; (5) οὐδὲν τοίνυν θαυμαστὸν καὶ νῦν τὰ ἐαυτῶν δρᾶσαι τε καὶ παθεῖν καὶ Ῥωμαίους μὲν τὴν

⁴⁶ „// Megemlékezés az emberi dolgok végességéről, a jelen ingatagságáról és arról, hogy bennük semmi sem maradandó és állandó // Ennyire nem biztos és nem szilárd semmi, ami emberi, hanem minden, mint az Euriposz, föl s alá hömpölyög és kering az élet hirtelen változásaival hol játszadoxva, hol pedig, ha arra kerül a sor, annak játékszerűül szolgálva. És soha nem fog felhagyni e véletlenszerűséggel, heves áramlással, mozgással, ezzel az állhatatlan árapálllyal és változással, míg csak a világ létezik.”

⁴⁷ Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 80, *app. fontium ad loc.*

⁴⁸ Vö. Ševčenko: i. m. (5. jegyz.) 183 sk. Turner tanulmányában (i. m. [1. jegyz.] 362) csak érintőlegesen szól a *translatio imperii*ről (és Kritobulos ciklikus történelemszemléletéről). Több kutató szerint viszont ez a gondolat Kritobulos történelemfelfogásának egyik sarokpontja; vö. 20. jegyz.

ἀρχὴν καὶ τὴν τύχην ἀπολιπεῖν, πρὸς ἑτέρους δὲ διαβῆναι τε καὶ μεταχωρῆσαι, ὥσπερ ἐξ ἄλλων ἐς τούτους, πανταχοῦ τὴν ἰδίαν φύσιν τε καὶ τάξιν τηροῦντα.⁴⁹ (SH I 3,3–5)

Anélkül, hogy részletesen elemeznénk a sorokat, most csak két, a további (és az előbbi) vizsgálódásunk szempontjából (is) fontos megállapításra szorítkozunk. Az első: a gondolatmenetben nem a τύχη játssza a főszerepet; felbukkan ugyan két alkalommal, de nem valami transzcendens hatóerőként, hanem először mint az emberi lét vagy, ahogy Kritobulos írja, az emberi dolgok (τὰ ἀνθρωπίνα πραγμάτα) egyik jellemző vonása, másodsor pedig mint az uralom és a hatalom dolgainak (τὰ τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἀρχῆς) természetes velejárója.⁵⁰ E veretes mondat tehát nem a történelmet irányító vak végzetről szól, hanem sokkal inkább azt, az emberi boldogság (vagy szerencse) forgandóságára tanító, archaikus görög bölcsességet mondja fel újra, melyet a történetírók közül elsőként Hérodotos tömören úgy fogalmazott meg, hogy „az emberi boldogság sohasem marad meg ugyanazon a helyen” (τὴν ἀνθρωπιήν [...] εὐδαιμονίην οὐδαμᾶ ἐν τῶντῳ μένουσαν – Hdt. I 5,4). Noha nyelvi párhuzam nem mutatható ki, magunk azt vélelmezzük, hogy Kritobulosnak az emberi dolgok forgandóságát taglaló fejtegetései mögött *alapvetően* ez, a régi görög életbölcseletet megszólaltató hérodotosi gondolat húzódik meg.⁵¹

A második megállapítás: Kritobulos írásművészetére jellemző módon e néhány sorban nemcsak eltérő korok toposzai, de különböző szerzők hatásai is egybeolvadnak. Az ἄστατος, ἀβέβαιος és ἀνώμαλος melléknevekből képzett elvont főnevek valószínűleg Thukydides nyelvi hatását tükrözik, míg a *translatio imperiit* taglaló mondatok Iosephus Flavius és más történetírók – köztük talán Arrhianos – hatásáról árulkodnak.⁵² Az irodalmi előképeknek ez az eklektikus használata arra figyelmeztet egyfelől, hogy írásművészetéhez hasonlóan alighanem Kritobulos történelemfilozófiája is *több* forrás-

⁴⁹ „(I 3,3) Meg aztán nem vagyunk annyira naivak és híján az ítélőképességnek, az emberi dolgokban pedig teljesen járatlanok, hogy ne ismernénk ezek véletlenszerűségét és változandóságát, bizonytalan, ingatag és szeszélyes voltát, hanem a dolgok ilyen zűrzavarában és rendetlenségében és az emberi természet közös nyavalyái közt egyedül a mi népünknel keresszük az egészséget, állandóságot és a tökéletes szilárdságot, mint-ha népünk mindezekben egészen kívül állna vagy valami külön természettel rendelkezne és semmilyen erő hatására nem változna, úgy mint a többi nép. (4) Mert ki ne tudná, hogy, mióta emberek vannak, az uralom s a hatalom ugyanazoknál sohasem maradt meg teljesen, és nem egyetlen néptörzsre vagy népre szorítkozott, hanem folyton bolyongva, népről népre, helyről helyre vándorolva mindenütt járt és kelt megfelelő időpontok és időszakok körforgása szerint, hol éppen az asszíroknál, médeknel és a perzsáknál, hol éppen a helléneknel és a rómaiaknál fordulva meg, ugyanazokhoz soha vissza nem térve? (5) Tehát nincs mit csodálkozni azon, hogy most is saját természetük szerint viselkednek, ahogy azon sem, hogy a hatalom és a szerencse elhagyta a rómaiakat és másokhoz ment és költözött, hiszen másoktól érkezett a rómaiakhoz is, mindenütt megtartva saját természetét és rendeltetését.”

⁵⁰ Ez utóbbi esetben Turner szerint (i. m. [1. jegyz.] 362, 69. jegyz.) helyesebb lenne a τύχη-t sikernek (*success*) fordítani sors (*fortune*) helyett. Turner fordítási javaslata nemcsak a τύχη jelentésének sokarcúságára hívja fel ismét a figyelmet, de arra is, hogy a fogalom itt nem történelemformáló erőként jelenik meg.

⁵¹ A gondolati párhuzamra Emrich (i. m. [20. jegyz.] 38) is utal: „*Sie (ti. Völker) alle seien nur hineingeraten in den ewigen Kreislauf der Dinge, den kyklos ton pragmaton, wie Herodot sich ausdrückt.*”

⁵² Thukydideshez és Flaviushoz lásd: *Reinsch*: i. m. (12. jegyz.) 244 (*index graecitatis*); 57*. Arrhianoshoz lásd: *Tóth I.*: i. m. (45. jegyz.) 307.

ból táplálkozott, másfelől, hogy e történelemfelfogást részben az irodalmi mintának választott szerzők formálták. A következő három szövegrészlettel a fenti megállapításokat kíséreljük meg további érvekkel alátámasztani.

Kritobulos az ostromleírás végén egybehasonlítja Trója, Babilon, Karthágó, Róma, Jeruzsálem és Konstantinápoly elsőt a végsőnek bizonyuló másodikkal, majd megállapítja, hogy a mostani szerencsétlenséghez egyik város pusztulása sem mérhető (SH I 68,3–69,1). A ténymegállapítást egy hosszú panasz követi:

// *μονωδία καὶ θρήνος ἐπὶ τῇ Πόλει μερικὸς* // νῦν δ' ὄντως ἐξήκει τὰ κατ' αὐτὴν καὶ τὰ καλὰ συλλήβδην ἔρρει, καὶ ἀφήρηται πάντων, πλοῦτου, δόξης, ἀρχῆς, περιφανείας, τιμῆς, γένους λαμπρότητος, ἀρετῆς, παιδείας, σοφίας, ιερωσύνης, βασιλείας, πάντων ἀπλῶς· καὶ ὅσον ἐς ἄκρον εὐδαιμονίας καὶ τύχης ἦλασε, τοσοῦτον ἐς πυθμένα δυστυχίας καὶ κακοδαιμονίας κατήχη· καὶ μακαρισθεῖσα πρώην ὑπὸ πολλῶν νῦν ὑπὸ πάντων δυστυχῆς καὶ βαρυδαίμων ἀκούει· καὶ μέχρι τερμάτων τῆς οἰκουμένης προελθοῦσα τῇ δόξῃ νῦν πᾶσαν ὁμοῦ γῆν τε καὶ θάλατταν μεστήν πεποίηκε τῶν ἑαυτῆς συμφορῶν καὶ τῆς ἰδίας ἀδοξίας ἐνέπλησε πανταχοῦ τῆς αὐτῆς κακοδαιμονίας ὑπομνήματα φέρουσα τοὺς οἰκήτορας, ἄνδρας ὁμοῦ καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας, διασπαρέντας αἰσχροῦς ἐπ' αἰχμαλωσίᾳ καὶ δουλείᾳ καὶ ὕβρει· καὶ ἡ πολλῶν γενῶν ἐπάρξασα πρότερον μετὰ τιμῆς καὶ δόξης καὶ πλοῦτου καὶ περιφανείας λαμπρᾶς νῦν ὑφ' ἐτέρων ἄρχεται μετὰ πενίας καὶ ἀδοξίας καὶ ἀτιμίας καὶ δουλείας αἰσχίστης· καὶ παράδειγμα πάντων οὕσα καλῶν καὶ λαμπρᾶς εὐδαιμονίας εἰκῶν νῦν εἰκῶν ἐστί δυστυχίας καὶ μεγίστων συμφορῶν ὑπόμνημα καὶ στήλη κακοδαιμονίας καὶ μῦθος τῷ βίῳ.⁵³ (SH I 69,2)

E hömpölygő, tézisre antitezist, a múlt dicsőségére a jelen nyomurúságát⁵⁴ halmozó panaszáradat veleje egy rövid mondatban összefoglalható: a világ egykor legboldogabb városa most a legszerencsétlenebbé vált – vagy, ahogy Hérodotos mondta: „*ami [...] egykor hatalmas volt, azok legtöbbször kicsivé lett*” (τὰ [...] τὸ πάλαι μέγала ἦν, τὰ πολλὰ μικρὰ αὐτῶν γέγονε – Hdt. I 5,4). Közvetlen nyelvi bizonyítékot ugyan e sorokban sem találunk, mégis valószínű, hogy a hosszára nyúlt lamentációban, amely egybecseng a *prooimion*ban megfogalmazott gondolatokkal, a halikarnassosi történetíró hatása is jelen van.

⁵³ „// Siránkozás és sajátos gyászbeszéd a Város felett // Most azonban a városnak tényleg vége s vele együtt egyszerre csak elenyészik az is, ami szép. Mindenéből kiforgatták: vagyónából, dicsőségéből, hatalmából, tekintélyéből, megbecsüléséből, ragyogó nemzetiségéből, erényéből, műveltségéből, bölcsességéből, papságából, császárságából, egyszerűen mindenéből. S milyen magasra emelkedett a boldogságban és a szerencsében, olyan mélyre zuhant a szerencsétlenségben és a boldogtalanságban. Hajdan sokan boldognak mondták, most mindenkitől csak szerencsétlenségéről és nyomorúságáról hall. Dicsősége a világ végéig hatott, most egyszerre az egész földet és tengert szerencsétlenségével árasztotta el és tulajdon gyalázatával töltötte be, amikor saját szerencsétlen sorsának emlékéül mindenfelé elhordta lakóit, a férfiakat ugyanúgy, mint a nőket és a gyermekeket, szegyetlenül szétszórva őket hadifogságba, rabszolgaságba és gyalázatba. S e városban, mely korábban számos népen uralkodott tisztességgel, dicsőséggel, gazdasággal és tündöklő hírrel, most mások uralkodnak szegénység, gyalázat, becstelenség és a legszegényetesebb szolgaság közepette. S e város, amely minden szépnek a példája volt s a tündöklő boldogságnak a képmása, most a szerencsétlenség tükörképe, a legszerencsétlenebb események emléke, a balsors emlékoszlópa, egy tanmese az élethez.”

⁵⁴ Vö. Turner: i. m. (1. jegyz.) 362.

Hérodotos művét Kritobulos jól ismerte: nemcsak hivatkozik rá saját munkájában,⁵⁵ de le is másolta azt; erről a firenzei Medici-könyvtár, az imbrosi történetíró kézírását őrző Hérodotos-kézirat (Laur. Plut. 70, 32) tanúskodik.⁵⁶ Hogy milyen alaposan tanulmányozta elődje írását, arról a következő szövegrészlet vall.⁵⁷ Néhány sorral a fent idézett szöveg után Kritobulos röviden kitér arra a flottára, amelyet a római pápa küldött Konstantinápoly felmentésére, s amely a kedvezőtlen szelek miatt az ostrom alatt Chios szigeténél vesztegelt (SH I 70,1). Kritobulos lejegyzí, hogy a pápai flotta értesülve a Város elestéről dolgvégezetlenül visszahajózott Itáliába. A közlést a következő mondat zárja:

ἔδει δὲ ἄρα πάντως τὴν δυστυχῆ ταύτην πόλιν ἀλῶναι τε καὶ κακῶς παθεῖν, καὶ διὰ τοῦτο πάσης ἐπικουρίας πάντοθεν φαινομένης καὶ δυναμένης αὐτῆ βοηθεῖν παντάπασιν ἀπεστέρητο, ἀλλὰ δὴ καὶ πάντα συνδεδραμῆκει πρὸς τοῦτο οὕτω τοῦ θεοῦ ἐνδόντος.⁵⁸ (SH I 70,2)

Reinsch szövegkiadásából az derül ki, hogy Kritobulos kisebb-nagyobb javításokat végzett a mondaton.⁵⁹ A πάντως τὴν δυστυχῆ ταύτην πόλιν ἀλῶναι mondatrész a Serrai könyvtárban őrzött, autográf *codex unicus*⁶⁰ tanúsága szerint valószínűleg később került a szövegbe. Utóbb kerülhettek a kéziratba a τε καὶ κακῶς παθεῖν καὶ szavak is, melyek a lapszélén olvashatók. Az ilyen szövegjavítások nem szokatlanok Kritobulos-tól: Reinsch mintegy hétszáz helyet számolt össze, ahol a szerző utólag belenyúlt a szövegbe.⁶¹ Ezen javítások egy része tárgyi jellegű, de számos alkalommal nyelvi, stilisztikai változtatásokról van szó, ahogy feltételezésünk szerint ez esetben is – egészen pontosan egy Hérodotos alapján eszközölt betoldásról.

Jóllehet a halikarnassosi történetírónál a történelem ciklikus folyását – ahogy a kiváló Hérodotos-kutató David Asheri fogalmazott⁶² – az emberek és az istenek tudatalan együttműködése tereli mederbe, az események a *Historia*iban végül mindig az

⁵⁵ Vö. SH I 4,2. Hérodotos hatásáról lásd még: Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 54*–55*.

⁵⁶ A kéziratról és Kritobulos másolói tevékenységéről lásd: Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 68*–71*.

⁵⁷ Hadd idézzük Luciano Canfora Kritobulosra is igaz megállapítását: „Il copista, infatti, deve essere considerato innanzi tutto come lettore, anzi come l'unico vero lettore del testo. Giacché la sola lettura che porti ad una piena appropriazione del testo è l'atto della copiatura: la sola via di appropriazione di un testo consiste nel copiarlo.” L. Canfora: Il copista come autore. Palermo 2002. 18.

⁵⁸ „Mindenféleképp el kellett tehát esnie és szenvednie kellett e szerencsétlen városnak, s ezért lett teljesen megfosztva minden segítségtől, amely mindenfelől mutatkozott, s amely képes lett volna megsegíteni – azonban már minden ennek megfelelően alakult, mert így rendelte az istenség.”

⁵⁹ Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 80, app. ad loc.; vö. C. Müller (ed.): Critobulus: De rebus gestis Mechemetis II. In: C. Müller (ed.): Fragmenta Historicorum Graecorum V/1. Paris 1870. 100, app. ad loc.

⁶⁰ A kéziratról lásd: Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 5*–6*.

⁶¹ Reinsch: i. m. (12. jegyz.) 30*–35*.

⁶² D. Asheri et al.: A Commentary on Herodotus, Books I–IV. Oxford 2007. 37. [= D. Asheri (ed.): Erodoto: Le Storie, Libro I: La Lidia e la Persia, Volume I. Verona 1988. XLV.]

isten rendeltetés (τοῦ θεοῦ ἢ προνοίᾳ – III 108,2) szerint mennek végbe.⁶³ A történelemnek ezt a fatalista szemléletét nyomatékosítja a Hérodotosnál gyakran előforduló ἔδεε γενέσθαι κακῶς formula.⁶⁴ Apriés egyiptomi fáraónak, Skylés szkíta uralkodónak és Masistés családjának szörnyű végzetét Hérodotos ezzel a nyelvi panellel vezeti be.⁶⁵ Véleményünk szerint apró változtatással ugyan, de ez a hérodotosi fordulat olvasható Kritobulosnál is, aki alighanem az allúzió szándékával írta a kézirat margójára az ἔδει vezérigétől függő κακῶς παθεῖν szavakat.⁶⁶

Ha az előbbihez hasonló, szoros nyelvi rokonság nem is mutatható ki, szintén Hérodotos hatását kell feltételeznünk abban a mondatban, amely az ostrom fordulópontjának ítélt epizód leírását, nevezetesen Giustiniani megsebesülését vezeti be:

ἀλλ' ἔδει ποτὲ καὶ τοὺς τάλαιπώρους Ῥωμαίους τῷ τῆς δουλείας ὑπαθῆναι ζυγῷ καὶ τῶν ταύτης πειραθῆναι κακῶν· ἤδη γὰρ μαχομένων γενναίως καὶ προθυμίας καὶ τόλμης οὐδὲν ἐλλειπόντων ἐς τὸν ἀγῶνα βάλλεται μὲν Ἰουστίνος καιρίαν βέλει τῶν ἀπὸ μηχανῆς κατὰ τοῦ στέρνου διὰ τοῦ θώρακος διαμπᾶξ καὶ βληθεὶς πίπτει αὐτοῦ καὶ ἀποκομίζεται ἐς τὴν ἰδίαν σκηνὴν κακῶς ἔχων.⁶⁷ (SH I 58,3)

⁶³ Vannak azonban kutatók, akik úgy vélik, az emberi döntéseknek is igen fontos szerep jut Hérodotosnál, ezért nem lehet kijelenteni, hogy a halikarnassosi történetíró szerint minden esemény és emberi választás előre elrendeltetett; lásd például: M. A. Flower – J. Marincola (eds.): Herodotus: Histories, Book IX. Cambridge 2002. 42–43.

⁶⁴ A δεῖ/χρή γενέσθαι formula szerepéről és jelentésárnyalatairól lásd: T. D. Goodell: XPH and ΔΕΙ. CQ 8 (1914) 91–102, különösen: 97–98; P. Hohti: Über die Notwendigkeit bei Herodot. Arctos 9 (1975) 31–37; G. Nenci (ed.): Erodoto: Le Storie, Libro V: La rivolta della Ionia, Volume V. Verona 1994. 160, 198; T. Harrison: Divinity and History: The Religion of Herodotus. Oxford 2000. 231 skk.

⁶⁵ Ἐπει δὲ οἱ ἔδεε κακῶς γενέσθαι, ἐγένετο ἀπὸ προφάσιος τὴν ἐγὼ μεζόνως μὲν ἐν τοῖσι Λιβυκοῖσι λόγοισι ἀπηγήσομαι, μετρίως δ' ἐν τῷ παρεόντι. – „A sors azonban rossz véget rendelt neki, amely utol is érte – a libyai események elbeszélése alkalmából majd részletesebben ismertetem az esetet, itt csak utalok rá.” (Hdt. II 161,3); Ἐπεῖτε δὲ ἔδεε οἱ κακῶς γενέσθαι, ἐγένετο ἀπὸ προφάσιος τοιησοῦ. – A sors azonban rossz véget rendelt neki, ami be is teljesedett mégpedig a következőképpen.” (Hdt. IV 79,1); Τῆ δὲ κακῶς γὰρ ἔδεε πανοικίη γενέσθαι, πρὸς ταῦτα εἶπε Ξέρξης· – „Az asszony pedig – mivel a végzet balsorsot szánt neki és egész családjának – megkérdezte Xerxéstől: ...” (Hdt. IX 109,2) (Muraközy Gyula fordításai).

⁶⁶ Hogy e fordulatot kiváltképp kedvelték a Hérodotos-imitátorok, azt ékesen bizonyítja Lukianos epés megjegyzése: καὶ μὴν οὐδ' ἐκεῖνον ὅσιον ἀμνημονῆσαι, ὃς τοιάνδε ἀρχὴν ἠρξάτο· ἔρχομαι ἐρέων περὶ Ῥωμαίων καὶ Περσέων, καὶ μικρὸν ὕστερον· ἔδεε γὰρ Πέρσῃσι γενέσθαι κακῶς, καὶ πάλιν· ἦν Ὀσρόης, τὸν οἱ Ἕλληνας Ὀξυρόην ὀνομάουσι, καὶ ἄλλα πολλὰ τοιαῦτα. ὁρᾷς; ὁμοῖος αὐτὸς ἐκεῖνω, παρ' ὅσον ὁ μὲν Θεουκυδίδη, οὗτος δὲ Ἡροδότῳ εὖ μάλα ἐῴκει (Hist. Conscr. 18). – „Arról az íróról sem szabad elfeledkezni, aki a következő szavakkal kezd: »A rómaiakról és a perzsákról kezdek szólni«, s kissé később: »a perzsák sorsának rosszra kellett fordulnia«, majd újra: »vala Osroés, kit a hellének Oxyroésnek hívnak«, és más hasonlók. Látnod, emlékezetet amarra, amennyiben az Thukydidesre, ez meg Hérodotosra hasonlít erősen.” (Kapitánffy István fordítása) Kritobulos kortársánál, a szintén klasszicizáló Laonikos Chalkokondylésnél is felfedezhetők e hérodotosi formula nyomai; lásd erről: A. Kaldellis: A New Herodotus: Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the Fall of Byzantium, and the Emergence of the West. (Supplements to the Dumbarton Oaks Medieval Library) Washington, D.C. 2014. 255.

⁶⁷ „Eljött azonban az idő, hogy a szerencsétlen rómaiaknak is rabigába kellett hajtaniuk a nyakukat, meg kellett izlelniük a rabság keserveit: miközben ugyanis keményen harcolnak, s nem fogy el a küzdelemben sem a lelkesedésük, sem a bátorságuk, egy hajtógép lövedéke Giustinianit a mellvértjén keresztül a mellén találja halálosan. Sebesülten ott összerogy, és súlyos állapotban a sátrához viszik.”

A Konstantinápoly pusztulását előrevetítő mondat elején, hangsúlyos helyen ismét a δέω ige *praeteritum imperfectum*-ban álló, személytelen használatával találkozunk,⁶⁸ és ismét azzal a céllal, mint korábban, hogy a város bukásának elkerülhetetlenségére hívja fel a figyelmet.⁶⁹

Ahogy azt a *prooimion*-ból idézett szöveg kapcsán jeleztük, itt nem csupán egy-egy irodalmi előkép nyelvi, stilisztikai befolyásáról van szó, hanem a nyelvi kifejezésmóddal együtt járó, illetve azzal kölcsönhatásban lévő szellemi hatásokról is. Erre bizonyíték a következő – a szó szoros értelmében vett – nyomvonal is. A Firenzében őrzött Hérodotos-kéziratban Kritobulos bizonyos szöveghelyeket lapszélre húzott függőleges vonallal jelölt meg.⁷⁰ A 320. lap *rectóján* jól látható vonal a következő szövegrészt jelöli ki:⁷¹

„ξείναι, ὅ τι δεῖ γενέσθαι ἐκ τοῦ θεοῦ ἀμήχανον ἀποτρέψαι ἀνθρώπων· οὐδὲ γὰρ πιστὰ λέγουσι ἐθέλει πείθεσθαι οὐδεῖς. ταῦτα δὲ Περσέων συχνοὶ ἐπιστάμενοι ἐπόμεθα ἀναγκαίῃ ἐνδεδεμένοι, ἐχθίστη δὲ ὀδύνη ἐστὶ τῶν ἐν ἀνθρώποισι αὕτη, πολλὰ φρονέοντα μηδενὸς κρατέειν.”⁷² (Hdt. IX 16,4–5)

A bizánci történetíró a margón egy drámai jelenet záróakkordját jelölte meg, amelyet Hérodotos egy Thersandros nevű orchomenosi férfira hivatkozva mesél el. A bevezető akkordsor darabjai röviden a következők:⁷³ a plataiai csatára készülõ perzsa vezérkart a thébai Attaginos látja vendégül, aki perzsa meghívottait egy-egy görög vendég mellé osztja be; a vegyes ülésrend (pontosabban heverési rend) következtében Thersandros egy perzsa – a nevét fel nem fedõ – elõkelõ mellé kerül, aki a lakomát követõ *symposion* során görögül szólítja meg orchomenosi asztaltársát azért, hogy az majd hírmondója legyen; tudniillik véleménye szerint a most még vígan lakomázó és az Asópos folyó partján táborozó társainak nagy része a közelgõ ütközetben elesik majd; Thersandros kérdésére, hogy miért nem osztja meg Mardoniosszal és a többi perzsával (vátessi) nézetét, válaszolja a könnyeivel küszködõ perzsa elõkelõ azt a mondatot, amelyet Kritobulos a lapszálon megjelölt.

Nem tisztünk itt faggatóra fogni ezt a hérodotosi szöveghelyet, csak a fent idézett mondat jelentőségét szeretnénk megvilágítani, ezért a *locushoz* írt egyik Hérodotos kommentárra hivatkozunk, mely szerint „*Hérodotos (és az attikai tragédiaköltõk) egész*

⁶⁸ Vö. Hdt. II 133,3; VI 64; VIII 53,1.

⁶⁹ Ezúttal Kritobulos a hérodotosi dramaturgiát követi: a halikarnassosi történetírónál ugyanis e nyelvi fordulat általában *prolépsisként* szerepel; vö. *SH I* 70,2, ahol viszont *analépsis*.

⁷⁰ Lásd: *Reinsch*: i. m. (12. jegyz.) 70*.

⁷¹ A kézirat digitális formában is elérhető a <http://teca.bmlonline.it/TecaRicerca/index.jsp> honlapról.

⁷² „Barátom, aminek az isten akarata szerint egyszer meg kell történnie, azt senki emberfia meg nem változtathatja. Meg aztán annak az embernek a szavát, aki megmondja az igazat, senki nem fogadja el. Amit itt elmondtam, azt nagyon sok perzsa tudja, mégis el kell fogadnunk a sorsunkat. Az a legnagyobb csapás az embernek, hogy sok mindent lát előre, amit nincs hatalma megváltoztatni” (Muraközy Gyula fordítása).

⁷³ Vö. Hdt. IX 16,1–5.

determinisztikus felfogását magukban foglalják a névtelen perzsa szavai.⁷⁴ Elmerenghetünk azon, hogy mi érintette meg annyira e néhány sorban a kéziratot a XV. század derekán másoló Kritobulos, hogy függőleges vonalat húzzon a perzsa nemes válasza mellé. Vajon az imbrosi előkelő is (τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριωτῶν – SH I 1,1) – ahogy magát Kritobulos a bevezetőben azonosítja – hasonlóan érzett, mint a perzsa nemes? Nyilván nem tudjuk.⁷⁵ De talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy Kritobulos osztotta a perzsa előkelő, helyesebben Hérodotos azon nézetét, mely szerint a történelem az istenség által kijelölt úton halad, és az ember erről az útról nemigen térhet le. Ezt bizonyítja a függőleges vonal s az idézett szöveghelyek, amelyek egyértelműen Hérodotos nyelvi és szellemi hatását tükrözik. Ha mindezeket tekintetbe vesszük, akkor Turner „relatív” jelzőjét aligha tarthatjuk alkalmasnak arra, hogy azzal Kritobulos történelemfilozófiáját felcímkézzük.⁷⁶ Felvetődik azonban egy további kérdés. Vajon a keresztény istennek van helye e fatalista történelemfelfogásban? Járjunk még ennek utána.

A fent idézett I 70,2 utolsó tagmondatában az áll, hogy a város az istenség végzése miatt nem kaphatott segítséget: „ἀλλὰ δὴ καὶ πάντα συνδεδραμῆκει πρὸς τοῦτο οὕτω τοῦ θεοῦ ἐνδόντος.”⁷⁷ A fordítók többsége a θεῖον szót „istennek” fordítja.⁷⁸ Jóllehet első olvasatra merésznek tűnhet a semlegesebb jelentésű és a klasszikus szövegkörnyezetbe jobban illő istenség helyett az – egyes fordításokban nagy kezdőbetűvel írott, és így az olvasóban a szó keresztény konnotációját előhívó – isten szó használata, a fordításnak annyi előnye van, hogy rávilágít az első könyvben többször előforduló θεῖον szó értelmezésének nehézségeire.

A szó nyolc alkalommal fordul elő a szövegben.⁷⁹ Általában akkor bukkan fel, amikor Kritobulos az eseményeket előre jelző égi jelekről számol be. Az első könyvben há-

⁷⁴ „[T]utta la concezione deterministica erodotea (e dei tragici attici) è racchiusa nelle parole del persiano anonimo, ...” D. Asheri – P. Vannicelli (edd.): Erodoto: Le Storie, Libro IX: La battaglia di Platea, Volume IX. Verona 2006. 196. Noha egyetértünk a fent idézett megállapítással, a determinisztikus jelzőt a fatalistára cserélnénk.

⁷⁵ Mindenestre Reinsch (i. m. [12. jegyz.] 70*) megjegyzése helytállóan tűnik: „Angemerkt hat er (ti. Kritobulos) sich auch Herod. IX 16,4–5, bittere und pessimistische Worte, die seiner eigenen Haltung entsprechen...”

⁷⁶ Turner (i. m. [1. jegyz.] 362) figyelmét sem kerüli el Kritobulos fatalista szemléletmódja, de azt azzal magyarázza, hogy a bizánci történetíró az ésszerűtlen („unmotivated”) τύχη függvényeként értelmezte a múltat. Véleményünk szerint azonban nem erről van szó.

⁷⁷ „...azonban már minden ennek megfelelően alakult, mert így rendelte az istenség.”

⁷⁸ A teljesség igénye nélkül néhány példa: „Dieu l’a permis ainsi.” <Ph. A. Dethier>: Critoboulos, Vie de Mahomet II. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, XXI, 2) [sine loco et anno] 134; „([D]e hát) így volt az isten végzése.” Szabó K.: i. m. (19. jegyz.) 102; „[F]or so had God decreed.” Ch. T. Riggs (trans.): History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos. Princeton 1954 (repr. 1970). 81; „[C]ăci așa a fost să fie voia lui Dumnezeu.” V. Grecu: Critobul din Imbros din domnia lui Mahomed al II-lea anii 1451–1467. (Scriptores Byzantini IV) București 1963. 154; kivétel a német fordítás: „[D]a die Gottheit es so geschehen ließ.” D. R. Reinsch (Übers.): Mehmet II. erobert Konstantinopel. Die ersten Regierungsjahre des Sultans Mehmet Fatih, des Eroberers von Konstantinopel 1453. Das Geschichtswerk des Kritobulos von Imbros. (Byzantinische Geschichtsschreiber XVII) Graz – Wien – Köln 1986. 132.

⁷⁹ Vö. SH I 4,4 (2x); I 16,13; I 18,7; I 46 (2x); I 70,2; II 11,6.

rom ilyen kitérőt olvashatunk: az elsőt a szultán trónra lépését kísérő természeti jelekről (SH I 4,4), a másodikat a háború előestéjén történt különös jelenségekről (SH I 18,6–7), a harmadikat pedig a Konstantinápolyra a végső roham előtti napokban lezúduló esőről és leszálló sűrű ködről (SH I 45,1–46).⁸⁰ Ez utóbbiról Kritobulos megjegyzi, hogy a köddel az istenség világosan jelezte, eltávozott és végleg elhagyta Konstantinápolyt, míg az előbbiekről azt írja, hogy az istenség az ilyen jelekkel szereti előre jelezni a fennálló állapotok legnagyobb változásait és átalakulásait.⁸¹

Turner szerint nem vádolhatjuk Kritobulost babonás hiszékenységgel,⁸² amiért feljegyezte ezeket az eseményeket, hiszen szemtanúkra hivatkozva számol be róluk; a kér-

⁸⁰ Feltűnő e kitérők dramaturgiai szerepe: egyfajta cezúraként kijelölik az első könyv nagyobb elbeszélési egységeinek – a felkészülés, az ostrom s az utolsó roham – határait. Az égi jelenségekről lásd: A. Pertusi: La caduta di Costantinopoli, Vol. I.: Le testimonianze dei contemporanei. Verona 1976. 444–445, 42. jegyz.; Uő.: Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli. Bologna 1983. 175, 28. jegyz.

⁸¹ καὶ τῆ μὲν προτεραίᾳ ταῦτα ἐγένετο, τῆ δ' ὕστεραίᾳ ἔωθεν νέφος βαθὺ τὴν πόλιν πᾶσαν περιεκάλυπεν ἀπὸ πρωΐας βαθείας ἕως ἐσπέρας. τοῦτο πάντως ἐδήλου τὴν ἀποδημίαν τοῦ θεοῦ καὶ ἀναχώρησιν ἐκ τῆς πόλεως καὶ τὴν τελείαν ταύτης ἐγκατάλειψιν καὶ ἀποστροφὴν· νέφει γὰρ τὸ θεῖον κρυπτόμενον καὶ παραγίνεται καὶ πάλιν ἀπέρχεται. καὶ ταῦτα μὲν οὕτω. καὶ ἀπιστεῖτω μηδεὶς· πλείστοι γὰρ οἱ τούτων μάρτυρες τε καὶ θεαταὶ τῶν τε ζέον καὶ ἄστων. (SH I 46) – „*Ez történt előzőnap, a következőn pedig hajnalban az egész várost sűrű köd lepte el kora reggeltől estig. Ez teljesen világosan jelezte, hogy az istenség eltávozott és visszavonult a városból, és hogy végleg elhagyta s elfordult tőle. Az istenség ugyanis ködbe burkolózva jelenik meg és távozik el ismét. Ezek így történtek. És senki ne hitetlenkedjék: ezen eseményeknek ugyanis rengeteg tanúsítója és szemtanúja van az idegenek és a városiak közül is.*”

πολλὰ δ' εὐθὺς τότε καὶ παρὰ τὸ εἰωθὸς ὑπεσήμηνε τὸ θεῖον ἀήθη τέ τινα καὶ τερατώδη, ὥσπερ δὴ κἂν τῆ τούτου γεννήσει, οὕτω δὴ κἂν τῆ εἰς τὴν βασιλείαν παρόδῳ· σεισμοὶ τε γὰρ ἀήθεις καὶ ξένοι γεγονασὶ καὶ βρασμῶ γῆς καὶ τὰ ἐξ οὐρανοῦ, βρονταὶ τε καὶ ἀστραπαὶ σκληραὶ καὶ σκηπτοὶ καὶ πρηστήρες φρικώδεις καὶ σέλας ὀρόμενον καὶ οἷα πολλὰ πολλάκις προφοιβάζειν φιλεῖ τὸ θεῖον ἐπὶ ταῖς μεγίσταις τῶν καθεστώτων καινοτομίαις τε καὶ μεταβολαῖς. (SH I 4,4) – „*Akkor azonnal, ahogy a születésekor, úgy a trónra lépésekor is, az istenség számomra szokatlan, rendkívüli és csodálatos jelet küldött. Míg a földön ugyanis szokatlan és különös földrengések és földcsuszamlások történtek, addig az égben rettenetes mennydörgések és villámlások, iszonyú szélviharok és orkánek támadtak, égi fény volt látható, és még sok olyan jel, amellyel az istenség gyakran szereti előre jelezni a fennálló állapotok legnagyobb átalakulásait és változásait.*”

ἄλλα τε πολλὰ τοιαῦτα τερατώδη τε καὶ παρὰ τὸ εἰωθὸς ὑπεσήμαινε τὸ θεῖον τό τε μέλλον προφοιβάζοντα καὶ μεγίστην ὑποφαίνοντα καινοτομίαν τῶν καθεστώτων τε καὶ μεταβολήν· (SH I 18,7) – „*Sok más ilyen csodálatos és szokatlan dologgal adott jelt az istenség, melyek előre megjósolták a jövőt, és megmutatták a fennálló dolgok legnagyobb átalakulását és változását.*”

⁸² Azért elfordult, hogy bizonyos babonás jövendölések hatást gyakoroltak rá, mint azt a következő részlet is tanúsítja: ἐγὼ δὲ καὶ τοῦτο παντὸς μᾶλλον θαυμάσας ἔχω, τὴν τε γενομένην συγκύρησιν τῶν ὀνομάτων καὶ τὴν τῶν πραγμάτων ἐναντιότητα ἐπὶ τοσαύτης περιόδου συνδρομοῦσαν ἐγγύς που διακοσίων μάλιστα καὶ χιλίων ἐτῶν. Κωνσταντῖνος γάρ, εὐτυχῆς βασιλεὺς, Ἑλένης υἱός, ἀνέστησέ τε αὐτὴν καὶ ἐς ἄκρον εὐδαιμονίας καὶ τύχης ἔπηρε καὶ πάλιν ἐπὶ Κωνσταντίνου, δυστυχοῦς βασιλέως, Ἑλένης υἱοῦ, ἐάλω τε καὶ εἰς ἐσχάτην δουλείαν τε καὶ κακοδαμονίαν κατήχη. (SH I 69,4) – „*Azonban én is mindennél jobban csodálom a neveknek oly hosszú korszakok után, csaknem ezerkétszáz év múlva bekövetkezett egybeesését és az események ellentétességét. Hiszen a szerencsés Kónstantinos császár, Helené fia alapította és emelte e várost a boldogság és a szerence legmagasabb fokára, viszont ismét a balsorsú Kónstantinos császár, Helené fia idejében bukott el és süllyedt a város a legiszonyúbb szolgaságba és nyomorúságba.*” E jóslatról lásd még: M. Philippides – W. K. Hanak: The Siege and the Fall of Constantinople in 1453. Historiography, Topography, and Military Studies. Farnham 2011. 219 sk.

dés inkább az, hogy milyen jelentőséget és jelentést tulajdonított ezeknek a jelenségeknek.⁸³ A bizantinológus válasza így szól: „*Nincs rá bizonyíték, hogy Kritobulos előjeleknél fontosabb szerepet tulajdonított e jelenségeknek, de ezek a θεῖον jelei, vagyis döntések vagy változások a természetfeletti birodalmában, melyeknek hamarosan földi következményei lesznek.*”⁸⁴ Turner véleményét Kritobulos józanságáról osztjuk, de azzal az általánosítással már nem értünk egyet, amit a következő sorban (majd néhány oldallal odébb is)⁸⁵ tesz, mely szerint „[...] a jóslatok (vagyis a jelek) és a »szerencse« (vagyis a politikai prosperitás) is természetfeletti erők (τὸ θεῖον, τὸ δαιμόνιον, τύχη) önkényes tevékenységének a következményei.”⁸⁶ A zárójelbe került fogalmak közé ugyanis, véleményünk szerint, nem lehet egyenlőségjelet tenni. Más szóval, nem moshatjuk össze a θεῖον-t és a Turner szerint az *ultima ratió*t megtestesítő, önkényes τύχη-t, mert a fenti exkurzusokból és a hérodotosi párhuzamokat mutató szöveghelyekből is kiviláglik,⁸⁷ hogy a bizánci történetíró szerint a történelem színpalái mögött nem(csak) egy „önkényes” istenség ügködik, hanem valami más (is), ami időről-időre jelt ad magáról és beavatja terveibe, vagyis a jövőbe az embert. A kérdés az, hogy vajon e színpalak mögött rejtőző istenségen a keresztény istent kell-e értenünk. Vajon a semleges θεῖον kifejezést Kritobulos a keresztény istenre is használja, ahogy azt némely fordító sugallja? Talán. Mindenesetre ennek lehetőségét, megítélésünk szerint, nem zárhatjuk ki teljesen. Egyfelől azért nem, mert azok az isteni előjelek (θεοσημεῖαι), amelyek a város pusztulását előre jelezték, mégiscsak egy keresztény szertartáshoz és egy keresztény szimbólumhoz köthetők.⁸⁸ Másfelől pedig azért sem – s ez a nyomósabb érv –, mert van olyan hely a szövegben, ahol a θεῖον szó metonimikusan ugyan, de a keresztények vallására, istenére (?) vonatkozik. Ez a *locus* pedig a következő:

⁸³ Turner: i. m. (1. jegyz.) 362–363.

⁸⁴ „There is no evidence that he attributed to them any role higher than that of signs, but they are signs of τὸ θεῖον, that is of a decision or shift in the supernatural realm which will soon show in earthly results (e.g. I 46; 121).” Turner: i. m. (1. jegyz.) 363.

⁸⁵ „Much the same could be said of Critobulus, in whom we find [...] the same belief in the power of fortune and its expression in portents, ...” Turner: i. m. (1. jegyz.) 365.

⁸⁶ „[To formulate a tentative generalisation, it would appear that] both portents (that is, signs) and »fortune« (that is, political prosperity) are parallel results of arbitrary action by a supernatural agency (τὸ θεῖον, τὸ δαιμόνιον, and also τύχη).” Turner: i. m. (1. jegyz.) 363.

⁸⁷ Hogy a két szó Kritobulosnál nem szinonima, azt az is igazolja, hogy a θεῖον mindig jelző nélkül áll; akkor is, ha éppen a Konstantinápoly megsegítésére küldött flottát tartóztatja fel (vö. SH I 70,2). A megszemélyesülő τύχη-t azonban, akárhányszor az a történelemben avatkozik, Kritobulos mindig negatív jelzőkkel illeti; vö. SH I 16,10; 56,4.

⁸⁸ // ὄρα θαυμαστά τινα // (I 45,1) κατὰ δὲ τὰς αὐτὰς ἡμέρας ζυνηγέθη καὶ τότε, ἄπερ θεοσημεῖαί τινας ἦσαν καὶ προφθοίβασμοι τῶν ἐσομένων ὅσον οὐ τῇ Πόλει δεινῶν. πρὸ γὰρ τριῶν ἢ τεττάρων ἡμερῶν τοῦ πολέμου θεοκλητούντων πάντων τῶν ἐν τῇ Πόλει ἀνδρῶν ὁμοῦ τε καὶ γυναικῶν καὶ περιερχομένων αὐτὴν μετὰ τῆς εἰκόνας τῆς Θεομήτορος αὐτῆ τῶν χειρῶν αἴφνης ἐκπεσοῦσα τῶν κατεχόντων μηδεμιᾶς ἡστινοσοῦν ἀνάγκης ἢ βίας ἠγησαμένης πρηνῆς ἔπεσεν ἐπ’ ἐδάφους. πάντων οὖν ἀναβοησάντων εὐθὺς καὶ συνδεδραμηκότων εἰς ἀνάστασιν τῆς εἰκόνας αὐτῆ μᾶλλον ἔβριθε κάτω μολύβδου δίκην βαρνομένη ὡσπερ ἐνισχημένη τῷ ἐδάφει καὶ ὄλωσεν δυσάποσπαστος ἦν. (2) καὶ τοῦτο ἐφ’ ἱκανῆν ὥραν ἐγίνετο, ἕως οὗ μετὰ βίας πολλῆς καὶ κραυγῆς μεγάλης

[...] τὰ δὲ παρὰ τῶν Ἰταλῶν καὶ σφόδρα οὐδ' ἐν ἐλπίσιν αὐτοῖς, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ πάντη ἐχθρὰ ἐκπεπολεμωμένων τῆ περι τὸ θεῖον δόξῃ τὰ τε ἔνδον αὐτῆ στασεως γέμει καὶ παραχῆς διὰ ταύτην γε τὴν αἰτίαν.⁸⁹ (SH I 16,13)

Ismét a szultán drinápolyi beszédét idéztük. A háborúra buzdító Mehmed egyik érve a sok közül, hogy a bizánciak még hittársaik, az itáliaiak segítségével sem reménykedhetnek a közöttük dúló vallási vita (τῆ περι τὸ θεῖον δόξῃ) miatt. Ebben a szövegösszefüggésben a θεῖον kifejezés a keresztény vallásra, talán istenre vonatkozik. Elképzelhető, hogy Kritobulos másutt a beszédben ezért kerüli, hogy Mehmed szájára adja a szót. Ha mégis a természetfeletről kell szólni, akkor azt következetesen a δαιμόνιον kifejezéssel jelöli.⁹⁰

καὶ δεήσεως πάντων οἱ τε ἱερεῖς καὶ βαστάζοντες μόλις ἀνέστησάν τε αὐτὴν καὶ τοῖς τῶν φερόντων ὅμοις ἐπέθεσαν. (3) τοῦτο παρὰ δόξαν γεγονὸς φρίκην τε πολλὴν καὶ ἀγωνίαν μεγίστην καὶ φόβον πᾶσιν ἐνέβαλεν· ἐνόμιζον γάρ, ὡσπερ δὴ καὶ ἦν, ἐπ' οὐδενὶ συμβόλῳ αἰσιῶ τὴν πτῶσιν ταύτην γενέσθαι. // ὄρα καὶ ἔτερον // (4) ἔπειτα δὲ οὐκ ἔφθησαν μικρὸν προβάντες, καὶ εὐθὺς μετὰ τοῦτο μεσημβρίας οὔσης σταθερᾶς βρονταὶ πολλαὶ καὶ ἀστραπαὶ κατερράγησαν μετὰ νέφους, καὶ ὕσέ γε λάβρον ὑετὸν μετὰ χαλάζης σφοδροτάτης ὥστε μὴ δύνασθαι ἀντέχειν ἢ προβαίνειν ἔτι τοὺς τε ἱερεῖς καὶ φέροντας τὴν εἰκόνα καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀκολούθων τῆ φορᾶ τῶν καταφερομένων ὑδάτων καὶ τῆ βίᾳ τῆς χαλάζης βαρυνομένους τε καὶ κολουμένους. (5) πολλὰ δὲ καὶ τῶν ἐπομένων παιδαρίων ἐκινδύνευσε παρασυρῆναί τε καὶ ἀποπιγῆναι τῆ σφοδρᾶ καὶ βιαιὰ ῥύμη τῶν ὑδάτων παραφερόμενα, εἰ μὴ ἄνδρες εὐθὺς δραττόμενοι μόγις αὐτὰ τῆς φορᾶς τούτων ἐξήραζον· οὕτω παράλογόν τι καὶ ἄηθες ἦν τὸ χρέμα τοῦ ὑετοῦ καὶ τῆς χαλάζης ἐκείνης, ἄπερ ἐδήλου πάντως τὴν ταχίστην τῶν ὄλων ἀπόλειαν καὶ ὅτι χειμάρρου δίκην καὶ σφοδροτάτων ὑδάτων ἅπαντα οἰχίσηται καὶ παρασυρήσεται. (SH I 45,1–5) – „// Láss valami csodálatosat // (I 45,1) Ugyanezen napokban történtek a következők is, amik a Várost nemsokára elérő szörnyűségeknek voltak bizonyos isteni jövendölései és előhírnökei. A támadás előtti harmadik vagy negyedik napon, amikor a Városban mindenki, férfi és asszony együtt könyörögött az istenhez, s az Istenanya szobrával járta körbe a várost, ami, anélkül hogy bármi kikényszerítette vagy kierőszakolta volna azt, hirtelen kicsúszott a hordozók keze közül, és arccal előre a földre zuhant. Aztán pedig, amikor mindannyian azonnal felkiáltottak és összefutottak, hogy fölállítsák a szobrot, az, ólom módjára elnehezülve, még inkább elszippedt, és mintha a földbe gyökeredett volna, teljességgel lehetetlen volt megmozdítani. (2) S jó darabig eltartott, míg a papok és a hordozók nagy erőfeszítéssel és kiabálással és a nép esdeklése közepette a szobrot nagy nehezen felállították, és azt a hordozók vállaira tették. (3) E váratlan esemény mindenkit hatalmas rémületbe és igen nagy kétségbeesésbe és félelembe ejtett; úgy vélték ugyanis, ami igaz is volt, hogy ez a zuhanás semmi jóval nem kecsegtet. // Láss egy másik csodát is // (4) Ezután pedig alighogy egy kicsit továbbhaladtak, rögtön ezt követően, pont délidőben beborult az ég s erősen mennydörgött és villámlott, heves zápor esett a legiszonyúbb jégesővel úgy, hogy még a papok, a szobrot vivők és a kísérők tömege sem volt képes kitartani és továbbmenni, mivel szorongatta és akadályozta őket a lezúduló víz rohama és a jégeső ereje. (5) Az őket követő gyermekek közül pedig sokak veszélyben forogtak, hogy a víznek a sodrásától és szörnyű erejétől elragadva elsodródának és vízbe is fúlnak, hogy ha a férfiak azonnal el nem kapják és nagy nehezen ki nem ragadják őket a víz sodrából. Ilyen váratlan és szokatlan dolog volt ez a zápor és jégeső, ami teljesen világosan jelezte mindennek az igen közeli veszttét, és azt, hogy árvíz és iszonyú zápor módjára pusztul és sodródik el minden.”

⁸⁹ „[...] ami pedig az itáliaiak támogatását illeti, nem is reménykedhetnek benne, hiszen minden tekintetben inkább ellenségei egymásnak, mivel vallási nézeteik miatt háborúban állnak, s ugyanezen okból a városon belül is viszály és nyugtalanság uralkodik.”

⁹⁰ διὰ τοῦτο οὐ δεῖ μέλλειν ἡμῶς ἔτι οὐδὲ καιρὸν ἔχοντας ἀναδύεσθαι, ἀλλ' ἐπιτίθεσθαι ταύτῃ πάντας πάσῃ καὶ χειρὶ καὶ δυνάμει καὶ μάλιστα, ἕως ἄν καὶ τὰ τοῦ δαιμονίου μεθ' ἡμῶν ἦ, ... (SH I 16,7) – „Ezért nem szabad haboznunk és meghátrálnunk, azt gondolva, hogy nincs itt a megfelelő pillanat, hanem meg kell mindünknek támadni e várost összes katonánkkal és erőnkkel, még hozzá mielőbb, míg az istenség jóakarata velünk van, ...”

Egy alkalommal azonban a szultán a θεός szót is a szájára veszi, méghozzá nem is akármilyen körülmények között: Trója városának romjait szemlélve. Kritobulos a negyedik könyvben számol be Mehmed Trójában tett látogatásáról (SH IV 11,5–6). A beszámoló szerint a szultán a makedón Alexandroshoz hasonlóan⁹¹ megszemlélte az ősi város romjait s a hősök sírjait, dicsérte tetteiket és azok hírmondóját, Homérost. Majd fejét ingatva (μικρὸν συγκινήσας τὴν κεφαλὴν) a következőket mondta:

„ἐμὲ τῆς πόλεως ταύτης καὶ τῶν αὐτῆς οἰκητόρων ἐν τοσοῦτοις περιόδοις ἐπὶ τῶν ἐκδικητῆν ἐταμιεύετο ὁ θεός· ἐχειρωσάμην γὰρ τοὺς τοῦτων ἐχθροὺς καὶ τὰς πόλεις αὐτῶν ἐπόρθησα καὶ Μυσῶν λείαν τὰ τοῦτων πεποίημαι. Ἕλληνας γὰρ ἦσαν καὶ Μακεδόνες καὶ Θετταλοὶ καὶ Πελοποννήσιοι οἱ ταύτην πάλαι πορθήσαντες, ὧν οἱ ἀπόγονοι τοσοῦτοις ἐς ὕστερον περιόδοις ἐναυτῶν νῦν ἐμοὶ τὴν δίκην ἀπέτισαν διὰ τε τὴν τότε ἐς τοὺς Ἀσιανοὺς ἡμᾶς καὶ πολλὰκις γενομένην ἐς ὕστερον ὕβριν αὐτῶν.”⁹² (SH IV 11,6)

Hogy a szultán valóban mondott-e ilyesfélét a trójai hősök sírja felett, azt sem fogjuk megtudni.⁹³ Az azonban bizonyos, hogy Kritobulos számos görög és latin kortársa vélekedett hasonlóan, és kötötte össze – a bosszúmotívum szálaival – Trója bukását Konstantinápoly elestével.⁹⁴ Valószínűleg ezt a népszerű és – a szerzőnknek különösen kedves – klasszikus hűrokat pengető értelmezést szolgáltatta meg sajátos hangszerezésben Kritobulos is. Sajátos ez a hangszerezés, és nemcsak azért, mert az imbrosi történetíró magával a szultánnal mondatja el ezeket a gondolatokat Trója romjai között, hanem azért is, mert e változatban – ellentétben a többivel – *isten* jelöli ki a bosszúra a török uralkodót. Mehmed tehát – ezen (kritobulosi) értelmezés szerint – nem más,

νῦν δὲ τίς οὐκ οἶδεν, ὡς τῶν μὲν τοῦ Παϊαζήτου χειρῶν τύχη τίς ποθεν ἀδοκίμως ἐπιφανεῖσα παρὰ λόγον ἐξήρπασεν, ὅποια πολλὰ πολλὰκις παρὰ τοῦ δαιμονίου τοῖς ἀνθρώποις ξυμβαίνει; (SH I 16,10) – *Azonban ki ne tudná ma napra, hogy Bajazid kezei közül valamiféle véletlen, amely váratlanul bukkant fel valahonnan, ragadta el a győzelmet a józan ész ellenére, ahogyan az nagyon gyakran előfordul az emberekkel az istenségnek köszönhetően?*

⁹¹ A látogatás leírásának irodalmi mintája Arrhianos volt; vö. Arr. *An.* I 12,1, ill. *Reinsch*: i. m. (12. jegyz.) 60°.

⁹² „Engem jelölt ki ennyi év eltelte után e város és lakói bosszúállójának az isten. Hiszen leigáztam ellen-ségeit, leromboltam a városaikat és mindenüket, mint a mysiaiak, zsákmányként elhordtam. Hiszen hellének voltak azok, makedónok, thessaliaiak és peloponnésosiak, akik hajdan leigázták e várost, akiknek leszarmazottai ily hosszú idő leforgása után most általam lakoltak meg azért a bűnért, amit akkor és később többször elkövettek velünk, ázsiaiakkal szemben.”

⁹³ Mehmed trójai látogatásáról, annak történeti hitelességéről és historiográfiai előzményeiről lásd: P. Villard: Mehmed II et la guerre de Troie (1462). *Provence historique* 93/94 (1973) 361–373.

⁹⁴ Többek között Laonikos Chalkokondylés: Περὶ μὲν τοῦ Βυζαντίου Ἑλλήνας τοσαῦτα ἐγένετο· δοκεῖ δὲ ἡ ξυμφορὰ αὐτῆ μεγίστη τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην γενομένων ὑπερβαλέσθαι τῷ πάθει, καὶ τῆ τῶν Ἰλίου παραπλησίαν γεγενῆσθαι, δίκην γενέσθαι τοῦ Ἰλίου ὑπὸ τῶν βαρβάρων τοῖς Ἕλλησι πασσοῦδι ἀπολουμένοις, καὶ οὕτω τοὺς Ῥωμαίους οἶεσθαι ξυμβῆναι, τὴν τίσιν ἀφίχθαι τοῖς Ἕλλησι τῆς πάλαι ποτὲ γενομένης Ἰλίου ξυμφορᾶς (II 166,23–167,4 [Darkó]). – „Ez lett a sorsa a bizánci helléneknek, ez a katasztrófa alighanem több szenvedést okozott, mint bármelyik, ami a világban történt, s fölér Trója pusztulásával; a barbárok által halomra gyilkolt hellének szolgáltak elégtételül Trójáért, a latinok szerint így érte utol a bosszú a görögöket Trója hajdani elpusztítása miatt.” (Kapitánffy István fordítása) Lásd még: *Philippides – Hanak*: i. m. (82. jegyz.) 193 skk.

mint isten akaratának beteljesítője.⁹⁵ A kérdés ismét csak az, hogy melyik vallás istenét kell üdvözlőnk e mondatban. Azt, hogy a θεός szó itt kizárólag a keresztények istenére vonatkozik, természetesen nem állíthatjuk. Azt azonban valószínűnek tartjuk, hogy a szöveget olvasó/hallgató bizánci – annak ellenére, hogy a mondat a török szultán szájából hangzik el – nem a muszlimok istenére (vagy esetleg egy ókori istenségre) gondolt elsősorban. Már csak azért sem, mert azon kevés alkalommal, mikor művében Kritobulos a θεός szót használja, kivétel nélkül a keresztények istenét jelöli vele.⁹⁶ A kérdésre, amelyet néhány bekezdéssel fentebb tettünk fel, a válaszunk az, hogy Kritobulos történelemértelmezésében, úgy tűnik, néha a keresztény isten is szerepet kap, igaz, csak mellékszerepet.

Ideje, hogy a széttartó szálakat megpróbáljuk egybefűzni, ami nem könnyű feladat, hiszen Kritobulos nem ajándékozott meg minket egy koherens, világos, apróra kidolgozott történelemfilozófiával. (Persze ezt nem is róhatjuk fel neki, történetíró volt, nem filozófus.) Néhány megjegyzést azért tehetünk. Kritobulos történelemértelmezése sokkal összetettebb és sokszínűbb annál, hogy egyetlen történelemfilozófiai irányzatba beskatulyázzuk. Ahogy írásművészetének, úgy történelemszemléletének is a legfőbb jellemvonása a különböző korok szerzőinek, toposzainak és eszméinek az egybejátszása volt. Ezen az egymásra vetített képen pedig jól megfért egymás mellett a hellenisztikus τύχη, a hatalom vándorlása, a régi görögök bölcsessége, Hérodotos fatalizmusa – és talán messze a háttérben, homályosan még a keresztény isten alakja is megjelent.⁹⁷ S hogy miről vall nekünk ez a tarka kép? A szerző (érthető) rezignáltságáról⁹⁸ vagy éppen zavarodottságáról? Bizonyára mindkettőről. A korábbi, Bizáncnak központi szerepet szánó eszkatológikus elméletek tarthatatlanságáról s új válaszok kereséséről régi eszközökkel? Alighanem. Végső soron azonban – ahogy Ševčenko írja⁹⁹ – a mellébeszélésről: Kritobulos a legtöbb honfitársához hasonlóan nem tudott (vagy nem akart) *igazi* választ adni Bizánc bukására.

⁹⁵ Ismét figyelemre méltó a mondat szerkesztés: az alany (ó θεός) és a tárgy (ἐμέ) a mondat két hangsúlyos helyén áll.

⁹⁶ Vö. *Ep.* 16; *SH I* 2,1; 61,6; 73,11; 73,12; *II* 2,3.

⁹⁷ Nem Kritobulos volt az egyedüli, akinek írásában ellentmondó történelemszemléletek kerültek egymás mellé. Ševčenko (i. m. [5. jegyz.] 184) például arra hívja fel a figyelmet, hogy Ióséph Bryennios képes volt ugyanazon a fólión hol eszkatológikus, hol relativista nézőpontból magyarázni Bizánc hanyatlását. Amihez Bryenniosnak egy lapra volt szüksége, arra a „*monasztikus*” Dukasnak elegendő volt egy mondat is: Ὡς οὖν ἐμελλον μεταπεσεῖν τὰ τῆς τύχης ἀνδραγαθήματα ἐν χερσὶ τῶν Τούρκων, ἀφεῖλεν ὁ Θεός ἐκ τοῦ μέσου τῆς παρεμβολῆς τῶν Ῥωμαίων τὸν στρατηγὸν αὐτῶν γίγαντα καὶ ἰσχύοντα καὶ ἀνθρωπον πολεμιστὴν (Dukas XXXIX 10). – „*Am a szerencse ajándékának a törökök kezébe kellett hullania: az isten elragadta a rómaiak hadrendjéből hatalmas és erős vezérüket, ezt a kiváló katonát*” (Kapitánffy István fordítása).

⁹⁸ Vö. Turner: i. m. (1. jegyz.) 362.

⁹⁹ „*The senility of a state, the lateness of the hour, the transience of empires – all these were circumlocutions which did not answer the question concerning the death of the Byzantines' own society.*” Ševčenko: i. m. (5. jegyz.) 185.

SUMMARY

The capture of Constantinople by the Turks was the last act of the history of a languidly dying empire. The majority of the contemporary Byzantines explained the Turkish conquest with the divine providence. There were, however, a few intellectuals who broke with the Christian interpretation and looked for a different explanation. One of the historians of the *Halōsis*, Kritoboulos of Imbros belonged to them. This paper analyses his idea of history. In contrast with the earlier conception according to which in Kritoboulos' work history is governed by the unpredictable τύχη, we suggest that the Hellenistic concept was not the only one – and the most important – among the ideas which he used for the interpretation of the past.

Keywords: fall of Constantinople, philosophy of history, τύχη, Herodotus, *translatio imperii*

Tóth Iván
tivan33@gmail.com